

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

КЕНЖАБОЕВА РАХШОНА МИРЗАЕВНА

**Х–ХІІ АСРЛАР МОВАРОУННАҲР ҲАНАФИЙ МАНБАЛАРИДА
ВАҚФ МАСАЛАЛАРИ**

24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2021

**Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление авторефератадоктора философии (PhD) по исламским
наукам**

**Contents of Dissertation Abstract of theDoctor of Philosophy (PhD) on
Islamic Sciences**

Кенжабоева Рахшона Мирзаевна

X–XIII аср Мовароуннаҳр ханафий манбаларида вақф масалалари 3

Kenjaboeva Rakhshona Mirzayevna

Waqf issues in the Mawarannahr Hanafi sources of the X–XIII-centuries 25

Кенжабаева Рахшона Мирзаевна

Вопросы вакфов в ханафитских источниках Мавераннахра
X–XIII веков..... 41

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works..... 45

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

КЕНЖАБОЕВА РАХШОНА МИРЗАЕВНА

**Х–ХІІ АСРЛАР МОВАРОУННАҲР ҲАНАФИЙ МАНБАЛАРИДА
ВАҚФ МАСАЛАЛАРИ**

24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2021

Исломуношлик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.4.PhD/Is110 рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.
Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.iiaw.uz) ҳамда «Ziynet» Ахборот таълим портали (www.ziynet.uz) манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Ражабова Мавжуда Абдуллаевна
юридик фанлар доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Тошқулов Жўрабой Ўринбаевич
юридик фанлар доктори, профессор

Насриев Илҳом Исмоилович
юридик фанлар доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги DSc.35/30.12.2019.Is1/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «__» _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiaw.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (___ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056.)

Диссертация автореферати 2021 йил «__» _____ куни тарқатилди.
(2021 йил «__» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси,
сиёсий фанлар доктори, профессор

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий
котиби, филология фанлари доктори, доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси, филология
фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда инсон омилига бўлган муносабат тубдан ўзгариб бораётган жараёнда ижтимоий ҳимоя тизими инсониятга глобал таназзулдан қутулиш имкониятини тақдим этади. Вақф институти ижтимоий ҳимоя тамойилларини ифода этиш билан бирга ислом дини кадриятларини ҳам ўзида мужассам этгани билан бошқа ижтимоий институтлардан ажралиб туради. Вақф муассасаси ҳуқуқий ва ижтимоий-ахлоқий тушунча сифатида дунё олимлари томонидан эътироф этилмоқда. Вақф мавзусида тадқиқотлар олиб борилишига бўлган эътибор дунё ҳамжамияти томонидан ижтимоий ҳимоя, инсоний бирдамлик ва тараққиётнинг тактик ва стратегик омили сифатида қаралмоқда. Вақфнинг жамиятда ижтимоий адолатни таъминлашдаги роли катта бўлиб, унинг ҳуқуқий асосларини ўрганиш натижаларини дунёвий ҳуқуқ амалиётига жорий этиш масаласи айти пайтда долзарб аҳамиятга эгадир.

Дунёнинг илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида вақфнинг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий моҳиятини ўрганиш борасида кўплаб изланишлар амалга оширилаётгани ушбу турдаги тадқиқотларнинг илмий аҳамияти юқори эканлигидан далолатдир. Ҳозирги кунда жаҳонда вақф институтини дунёвий қонунчилик тизимига жорий этиш моделлари, вақф институтининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсир этиш механизми, муайян жамият ва давлатда вақф институтининг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш, ислом ҳуқуқи манбаларида вақф масалаларининг ёритилиши, вақф фатволаридаги мазҳаблараро фарқлар, ислом банклари билан вақф муассасалари ўртасида ўзаро ҳамкорлик қилиш, мусулмон мамлакатлар иқтисодиётида вақфларнинг тутган ўрни каби ҳуқуқий ва иқтисодий масалалар илмий-назарий жиҳатдан ўрганилмоқда.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда вақф институтига катта эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонига мувофиқ “Вақф” хайрия жамоат фондининг ташкил этилишини фикримизнинг амалий тасдиғи сифатида кўриш мумкин. Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётига вақф институтининг жорий қилиниши, унинг шаръий, ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий асосларини ўрганиш бугунги кунда нафақат илмий, балки амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16-апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5416-сон Фармонига мувофиқ Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳузурида “Вақф” хайрия жамоат фонди ташкил этиш, мазкур Фармоннинг 1-илоvasида “Диний-маърифий соҳага оид норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш”, “Диний-маърифий соҳага оид қонун ҳужжатларини хатловдан ўтказиш, таҳлил қилиш, уларни такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш”га

доир бандлардаги белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Шарқ мамлакатларида ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб ислом маданиятининг таркибий қисмига айланган вақф институти Шарқ ва Ғарб тадқиқотчилари томонидан катта қизиқиш билан ўрганиб келинмоқда. Вақф мавзусида амалга оширилган тадқиқотларни давр ва объект нуқтаи назаридан қуйидаги икки гуруҳга ажратиш мумкин:

биринчи гуруҳ тадқиқотлари ислом ҳуқуқида вақф муносабатлари масаласининг ёритилишига бағишланган илмий изланишлардан иборатдир. Бу гуруҳга кирувчи тадқиқотларда, асосан, вақф билан боғлиқ шаръий масалалар таҳлил этилган. Уларда вақф мавзуси закот, мерос каби ўзаро боғлиқ масалалар билан бирга тадқиқ этилган. Мазкур изланишларда ислом ҳуқуқидаги мудораба, мушорака каби ҳамкорлик турларига вақф мулкларини жалб қилиш масаласи илк бор муҳокама қилинган ва шу турдаги тадқиқотлар салмоғининг ортишига ҳисса қўшган. Ибн Жузай, Муҳаммад Қадри Пошо, Муҳаммад ибн Обид Кубайсий, М.Мустафо Шалабий, Зиё Казиж, Ваҳба Зуҳайлий томонидан амалга оширилган илмий изланишлар шулар жумласидандир¹;

иккинчи гуруҳ тадқиқотларига замонавий қонунчиликда вақф институтлари фаолиятини тартибга солишда қабул қилинган қонунлар ва уларда шариат меъёрларидан фойдаланилганлиги масаласига бағишланган илмий изланишларни киритиш мумкин. Ушбу йўналишда араб минтақасида Мунзир Қаҳф ўзининг вақфлар тарихи ва фаолияти, уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан такомиллашиб бориши, давлатлар иқтисодиётида тутган ўрни масалаларига бағишланган “Ал-вақфу-л-исломий татаввурҳу, идоратуҳу ва танмиятуҳу” номли асарида мавзунини атрофлича ўрганган. Аҳмад Муҳаммад Абдулазим вақфларнинг иқтисодий аҳамияти ва ижтимоий ҳимояни таъминлашда тутган ўрнини батафсил тадқиқ қилган. Шунингдек, араб минтақасида вақфнинг ҳуқуқий ва иқтисодий масалаларига бағишланган изланишлардан Аҳмад Райсуний тадқиқотларини, Туркияда Умар Ҳилмий,

¹ Абу Қосим Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Жузай Калбий Ғарнотий. Қованину-л-аҳкоми-ш-шаръийя ва масоилул-фуруъил-фикҳийя. – Ар-Риёд: мактабату жомияти-л-малик саъуд, 1405-1406/1985; Муҳаммад Қадри Пошо. Қонулул-адл ва-л-инсоф ли-қадо ало мушкилоти-л-авқоф. // нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Назир Аҳмад Муззий. – Макка: ал-мактабату-л-маккийя, 2007; Муҳаммад ибн Обид Кубайсий. Аҳкомул-вақф фи-ш-шарийъати-л-исломийя. – Бағдод: матбаъату-л-иршод, 1397; Муҳаммад Мустафо Шалабий. Аҳкомул-васойо ва-л-авқоф. – Байрут: ад-дорул-жомийя, 1322; Ziya Kazıcı. İslâmî ve Sosyal Açidan Vakıflar. – İstanbul: Kayıhan yayınları, 2014; Ваҳба Зуҳайлий. Ал-васойо ва-л-вақф фи-л-фикҳи-л-исломий. – Дамашк: дору-л-фикри-л-маъосир, 2011.

Халил Шукру, Ҳусайн Хотамий, Аҳмет Акгундуз, ғарбда Ҳ.Катан, Билмэн, Боалэм Бэнжилали ҳамда юртимизда амалга оширилган тадқиқотларни киритиш мумкин¹.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ушбу мавзу доирасида амалга оширилган тадқиқотлар мавзунини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. Жумладан, Қ.К.Якубов, Ў.А.Султонов, Б.Б.Маллабоев, С.Д.Болтабоев тадқиқотларида хонликлар даврида вақф муассасалари фаолияти, совет даврида вақф институтларининг барҳам топиши каби мавзулар изчиллик билан ёритилган².

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Глобаллашув шароитида диний соҳа ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари ва геосиёсий аҳамияти, ёшларда диний бағрикенглик маданиятини юксалтиришнинг йўллари ва воситалари” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади X–XIII асрлар Мовароуннаҳр ҳанафий манбаларидаги вақф масаласини тадқиқ этиш.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ислом ҳуқуқида вақф институтининг пайдо бўлиши ва ривожланишини назарий-концептуал жиҳатдан очиқ бериш;

вақф мулкни таснифлашнинг типологик хусусиятларини аниқлаш;

фикҳий манбаларда вақф мавзусининг ёритилиши, фарқлари, ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб бериш;

вақф шартномасини тузиш ва уни бекор қилиш асосларини аниқлаш;

ҳиссали мулкни вақф қилишга оид муносабатларни миллий

¹Мунзир Қаҳф. Ал-вақфул-исломий татоввуруху, идоратуҳу ва танмиятуҳу (Исломий вақф: ривожланиши, бошқаруви ва ўсиши). – Байрут: дорул-фикрил-муъосир, 2000; Аҳмад Муҳаммад Абдулғазим. Давру низоми-л-вақфи-л-исломий фи-т-танмияти-л-иктисодийяти-л-муосирох. – Бағдод: Дорус-салом, 2009; Аҳмад Райсуний. Ал-вақфул-исломий мажолотуҳ ва абъодуҳ. – Қоҳира: дору-л-калима ли-н-нашр ва-т-тавзийъ, 2013; Ömer Hilmi Efendi. İthâfû'l-ahlâf fi ahkâmi'l-evkâf. – Ankara: ts. Vakıflar Genel Müdürlüğü; Halil Şükrü. Ahkâm-ı Evkâf. – İstanbul: 1329; Hüseyin Hatemi. Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi: Önceki ve Bugünkü. – İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969; Ahmet Akgündüz. İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi. Ankara, OSAV, 1988; H. Cattan, “The Law of Wakf”, Law in The Middle East: Origin and Development of Islamic Law (ed. Majid Khadduri – H. J. Liebesny). – Washington: 1955; Boualem Bendjilali. Les forme contemporaines du Waqf: Le cas du Koweit // La Zakat et Le Waqf : Aspects Historiques, juridiques, institutionnels et économiques // Séminaire tenu au Bénin Du 25 au 31 mai 1997.

² Якубов Қ. К. XIX асрнинг II ярми - XX аср бошида Хива хонлигида вақф институти (тарихий-манбашунослик таҳлили). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент: ЎзРФА Тарих институти, 2018; Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар. Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлэмалари маркази, 2016; Маллабаев Б. Б. Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилиги сиёсати (Хожа Ахрор авлодлари вақф мулкалир мисолида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Наманган: Наманган давлат университети, 2004; Болтабоев С. Д. XIX асрнинг иккинчи ярми-XX асрнинг бошларида Туркистон ўлкасида вақф мулклари. Тарих фанлари номзоди илмий даражаси учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент: ЎзРФА Тарих институти, 1995.

қонунчиликда акс эттиришнинг жорий механизмларини очиб бериш;

масжид ва қабристон каби вақфларни бошқаришнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатиб бериш;

вақф институтини нодавлат нотижорат ташкилот сифатида ҳуқуқий мақомини аниқлаш ҳамда уни фуқаролик жамияти институтлари билан боғлиқлигини аниқлаш;

вақф тўғрисидаги Туркия Республикасининг қонунлари, тажрибаси асосида вақф институтини ташкилий ҳуқуқий жиҳатдан очиб бериш ва унинг шариат билан уйғунлигини кўрсатиш;

Ўзбекистонда “Вақф” хайрия жамоат фонди ва унинг ислом ҳуқуқидаги вақф институти билан алоқадорлигини аниқлаш ва ушбу фонд фаолиятини такомиллаштириш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида X–XIII асрлар Мовароуннаҳр ҳанафий манбаларида вақф масалалари олинган.

Тадқиқотнинг предмети X–XIII асрларга оид ҳанафий манбаларидаги вақфга доир фатволар, ҳукмлар ва уларнинг бугунги кундаги вақф мулкчилик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солишда кўрилган ижтимоий муносабатлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда комплекс ёндашув, тизимли-функционал ва тарихий таҳлил, қиёслаш ва контент-анализ каби тадқиқот усулларидадан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

илк фикҳий манбаларда қисқа баён этилган вақф мавзуси давр ўтиши ва унинг тури ва салмоғи ортиб боргани, вақф мулки, тизими ва муҳофазасига доир янги фатволар, ҳуқуқий асослар ишлаб чиқиш зарурати натижасида вақф ислом ҳуқуқининг алоҳида бир тармоғига айлангани очиб берилган;

вақф ижараси анъанавий ижарадан мулк ижараси муддати уч йилдан ошиши мумкин бўлмаслиги, ижара шартномаси субъектларидан бирининг вафоти муносабати билан ижара шартномасининг бекор бўлмаслиги жиҳатдан фарқ қилиши, ижарани бекор қилиш муддати олдиндан белгиланиши мумкинлиги жиҳатдан эса ўхшашлиги далилланган;

вақф мулкларини тасарруф этиш билан боғлиқ фуқаролик ишларида вақф девонлари қозихоналар билан ҳамкорлик қилиши натижасида ворисларнинг вақф мулки устидаги ҳақларига доир янги фатволар қабул қилингани исботланган;

вақф институти турли ижтимоий-иқтисодий вазиятлар ва ривожланиш талабларига жавобан жорий этилгани, моҳиятан ижтимоий-тарихий ва иқтисодий аҳамиятга эга воқелик, объектив зарурият экани илмий асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

тадқиқотда X–XIII асрларга оид Мовароуннаҳр фикҳий манбалари илмий истеъмолга киритилган, жумладан, 3 та фикҳий манбалар қиёсий таҳлил қилиниб, уларда вақфга доир фарқли фатволарда қўлланган далиллар ва улардан фойдаланиш услублари очиб берилган;

мулкни вақф қилиш жараёнида вақф қилувчи, мулкни қабул қилувчи ва гувоҳлар иштирокида вақфнома (вақфия) тузилгани, ушбу ҳужжат вақфнинг доимийлигини таъминлаш билан бирга келажақда мулкнинг миқдори ва чегараси борасида келиб чиқиши мумкин бўлган низоларнинг олдини олишга хизмат қилгани кўрсатиб берилган;

бугунги кунда жаҳон мамлакатларида амалда бўлган вақф қонунлари илмий истеъмолга киритилган, жумладан, 6 та мамлакатда амал қилаётган вақф қонунлари таҳлил қилиниб, уларда вақф мулкчилик муносабатларининг давлат назоратидан ажратилгани, шариат меъёрларига уйғунлиги масалалари илмий ўрганиш асосида очиб берилган;

ислом ҳуқуқи манбаларида вақф мавзусининг такомиллашиб бориш босқичларини илмий ўрганиш асосида олинган натижалардан шу мавзудаги хронологик маълумотлар базасини шакллантиришда фойдаланилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончилиги методологик базанинг яратилгани, Шарқ ва Ғарб исломшунослик мактабларида шаклланган қатор илмий тадқиқот усулларида фойдаланилганлиги, илмий хулосаларни илгари суришда Шамсуддин Сарахсийнинг “Мабсут”, Алоуддин Самарқандийнинг “Бадоиъ ас-саноиъ фи тартиб аш-шароиъ”, Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя”, Муҳаммад Шайбонийнинг “Китоб аҳком ал-вақф” асарларига таянилганлиги, далиллар воситасида асосланганлиги билан тасдиқланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти унда баён этилган таҳлилий мулоҳазалар, назарий хулоса ва таклифлар вақф институтининг назарий-ҳуқуқий асосларини, вақф мулкчилик муносабатларини ўрганишда ҳамда Ўзбекистонда вақф институти фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштиришда хизмат қилиши билан аҳамиятлидир.

Диссертация натижаларининг амалий аҳамияти эса унинг исломшунослар, тарихчилар, ҳуқуқшунослар учун амалий қўлланма вазифасини ўташи мумкинлиги, “Ислом ҳуқуқи”, “Исломшунослик”, “Ислом тарихи ва манбашунослиги”, “Ислом дини асослари ва маънавияти”, “Хорижий мамлакатлар ҳуқуқий тизими” фанларини ўқитишда ҳамда улар бўйича янги дарслик, қўлланма ва махсус курслари учун дастурлар ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. X–XIII асрлар Мовароуннаҳр ҳанафий манбаларида вақф масалалари мавзуси бўйича олиб борилган тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган илмий хулосалар ва таклифлар асосида:

илк фикҳий манбаларда қисқа баён этилган вақф мавзуси давр ўтиши ва унинг тури ва салмоғи ортиб боргани, вақф мулки, тизими ва муҳофазасига доир янги фатволар, ҳуқуқий асослар ишлаб чиқиш зарурати натижасида вақф ислом ҳуқуқининг алоҳида бир тармоғига айлангани ҳақидаги натижалар буюртма асосида тайёрланган “X–XIII аср Мовароуннаҳр классик фикҳий манбаларида вақф мавзусининг ёритилиши” китоби мазмунига

сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг 20.02.2021 санадаги 03-07/1135 сонли хулосаси). Натижада, ушбу асар кенг жамоатчиликнинг тарихий ва фикҳий манбаларда вақф мавзусининг ёритилиши тўғрисидаги билимларини янада ривожлантиришда ҳисса қўшган;

вақф ижараси анъанавий ижарадан мулк ижараси муддати уч йилдан ошиши мумкин бўлмаслиги, ижара шартномаси субъектларидан бирининг вафоти муносабати билан ижара шартномасининг бекор бўлмаслиги жиҳатдан фарқ қилиши, ижарани бекор қилиш муддати олдиндан белгиланиши мумкинлиги жиҳатдан эса ўхшашлиги ҳақидаги натижалардан Ўзбекистон ислом цивилизацияси марказида ислом ҳуқуқига оид манбалар бўлимида фойдаланилган, шунингдек, вақфлар таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ёрдам каби ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олгани, айниқса, илм-фан ҳам вақфлар воситасида ривож топганига оид хулосалар буюртма асосида тайёрланган “Бухоро таълим тизими тарихи” китобига мазмунан сингдирилган (Ўзбекистон ислом цивилизацияси марказининг 50/21 сонли маълумотномаси). Мазкур асар китобхонларнинг вақфга оид дунёқарашларини янада кенгайтиришга хизмат қилган;

вақф мулкларини тасарруф этиш билан боғлиқ фуқаролик ишларида вақф девонлари қозихоналар билан ҳамкорлик қилиши натижасида ворисларнинг вақф мулки устидаги ҳақларига доир янги фатволар қабул қилингани ҳақидаги натижалар буюртма асосида тайёрланган “Жаҳон мамлакатларида вақф қонуни ва амалиёти” китоби мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кўмитанинг 20.02.2021 санадаги 03-07/1135 сонли хулосаси). Натижада, ушбу асар кенг жамоатчиликнинг вақф тўғрисидаги билимларини янада ривожлантиришда ҳисса қўшган;

вақф институти турли ижтимоий-иқтисодий вазиятлар ва ривожланиш талабларига жавобан жорий этилгани, моҳиятан ижтимоий-тарихий ва иқтисодий аҳамиятга эга воқелик, объектив зарурият эканига оид натижалар буюртма асосида тайёрланган “Тошкентлик азиз сиймолар” китоби мазмунига сингдирилган (ISBN: 978-9943-381-98-8). Шунингдек, ушбу хулосалардан Ўзбекистон Миллий Телерадиокомпанияси “Маҳалла” телеканали томонидан эфирга узатилган “Одоб дурдоналари” кўрсатувида фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий 10.11.2020 санадаги 01-18-411 сонли маълумотномаси) ва Ўзбекистон Миллий Телерадиокомпанияси “Маҳалла” радиоканалининг “Маърифат чироқлари” эшиттиришида суҳбат тайёрланган. Бунда мулкни вақф сифатида васият қилса, унинг миқдори жами мулкнинг 1/3 қисмидан ошмаслиги зарур экани, закот исломда фарз амал бўлиб, вақф эса ихтиёрий экани, тадқиқот мавзусининг амалий аҳамияти ҳақда суҳбат олиб борилган (Ўзбекистон Миллий Телерадиокомпаниясининг 02.12.2020 санадаги 04-111 сонли маълумотномаси). Натижада, ушбу фаолият кенг жамоатчиликда вақфнинг шаръий асослари, унинг мерос, закот каби бошқа муносабатлардан фарқлари ҳақидаги билим ва тасаввурларнинг янада

кенгайишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 6 та халқаро ва 1 та республика илмий-амалий конференцияларида маъруза кўринишида баён этилган ҳамда апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги: Тадқиқот мавзуси бўйича жами 19 та, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия этилган илмий нашрларда 13 та мақола (7 та республика ва 6 та хорижий журналларда) чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, уч боб, хулоса, “Фойдаланилган адабиётлар рўйхати”дан иборат. Диссертациянинг ҳажми 120 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, унинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологияларининг устувор йўналишларига боғлиқлиги кўрсатилган, мавзу бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи ва муаммонинг ўрганилганлик даражаси ёритилган, ишнинг мақсад ва вазифалари, тадқиқот объекти ва предмети аниқланган, тадқиқот усуллари, диссертациянинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти асослаб берилган, тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилганлиги, эълон қилинганлиги, диссертациянинг тузилиши ва ҳажми бўйича маълумотлар берилган.

Диссертациянинг **“X–XIII асрлар Мовароуннахр ханафий манбаларини ўрганишнинг назарий масалалари”** деб номланган биринчи бобида ислом ҳуқуқида вақфларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини назарий жиҳатдан ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари, вақф мулкининг таснифи, вақфга оид фикҳий манбалар таҳлили ёритиб берилган. Ушбу бобнинг *“Ислом ҳуқуқида вақфларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини назарий жиҳатдан ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари”* деб номланган биринчи фаслида ислом тарихининг илк даврларидан бошлаб бугунги кунгача вақф институти жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва тарих давомида давом этиб келган ўзаро ёрдам, дунёвий давлатлардаги ижтимоий ҳимояга ихтисослашган нодавлат ноижорат ташкилотнинг кўриниши эканлиги ҳамда вақфларни бутун инсониятнинг фаровонлигини мақсад қилган тизимларнинг бирлашмаси сифатида таърифлаш мумкинлиги ишончли тарихий манбаларга таянган ҳолда баён қилинган. Бу борада муаллиф ўз фикрларини илмий хулоса тарзида баён қилган. Шу билан бирга вақфлар ўз зиммасига олган ижтимоий хизматлар доирасида халқнинг фаровонлиги йўлида хизмат қилганлиги диссертацияда манбалар асосида, масалан, Абу Қосим

Ғарнотийнинг “Қованину-л-аҳкоми-ш-шаръийя ва масоилул-фуруъил-фикҳийя” асари, Ваҳба Зухайлийнинг “Ал-васойо ва-л-вақф фи-л-фикҳи-л-исломий” асари, Зия Казижининг “İslâmî ve Sosyal Açidan Vakıflar” асари, Ҳ.Катаннинг “The Law of Wakf”, Law in The Middle East: Origin and Development of Islamic Law” асари асосида кўрсатиб берилган¹. Олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, шуни таъкидлаш жоизки, масжид, шифохона, ўқув даргоҳлари, аҳолининг камбағал ва бошпанасиз қатлами учун қурилган уйлар, илм олувчилар учун қурилган ётоқхоналар фаолияти жамиятларда бойликнинг бойлар қўлидан аҳолининг муҳтож қатламига бўлган оқимини орттирган. Натижада, ижтимоий адолат, сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг мустаҳкамланишида вақфларнинг ўрни катта бўлган. Диссертантнинг таъкидлашича, шифохона, муҳтожлар учун бошпаналар тақдим этиш каби ижтимоий ёрдам кўрсатишда тил, дин, ирқ ва жинс ажратишларга йўл қўйилмаган. Муҳими шундаки, кўпчилик аҳолининг кундалик ҳаётда зарур бўлган масжид, мадраса, шифохона, кўприк, қудук сингари ижтимоий масканлар подшоҳлар, уларнинг қариндошлари ёки мол-мулкка эга кишилар томонидан хайрия сифатида қурилган. Эҳтиёжманд халққа узлуксиз хизмат кўрсатишини таъминлаш мақсадида даромад манбаи сифатида қарвонсарой, дўкон, боғ каби мулклар вақф қилинган. Шунинг учун ҳам вақфлар ва улар кўрсатган хизматлар асрлар оша давом этаверган.

Вақфлар бир тарафдан ижтимоий муносабатлар жараёнида дўстлик, биродарлик, ўзаро ёрдамлашиш жиҳатдан, бошқа тарафдан жамиятнинг муайян ижтимоий мезонларга кўра шакллантирилишида энг ташкилотлашган восита сифатида давлатга дастак берувчи обрўли ва таъсирли куч сифатида аҳамиятга эга бўлган. Диссертацияда вақф мулкчилиги муносабатларини тарихий, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан ўрганиш муҳим аҳамиятга эга эканлиги илмий асосланган. Тадқиқотчининг фикрича, мазкур мавзунини тарихий-ҳуқуқий жиҳатдан тадқиқ қилиш вақфларнинг Мовароуннаҳр ва умуман ислом ҳуқуқи, тарихи ва маданиятининг ажралмас қисми бўлгани жиҳатдан ҳам ниҳоятда аҳамиятлидир. Вақф мулкчилиги муносабатларини тарихий-ҳуқуқий жиҳатдан ўрганиш орқали юртимизда ва жаҳонда вақф маданиятининг шаклланиши, унинг илмий-назарий жиҳатдан давлатчилик тарихимизда ўчмас ва ёрқин из қолдирган алломалар, улар томонидан ёзиб қолдирилган бугунги кунда ҳам аҳамияти юксак илмий-назарий манбалар, маданий бойликлар ва бошқа муҳим тарихий маълумотларга эга бўлиш билан бирга холис тарихий ҳақиқатни аниқлашга ҳам эришамиз. Вақф мулкчилигини иқтисодий жиҳатдан ўрганиш орқали эса бугунги кунда иқтисодиётнинг давлат сектори ва хусусий сектордан кейинги учинчи энг муҳим таянчи бўлиш кўнгиллилар сектори (voluntary sector)нинг

¹ Абу Қосим Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Жузай Калбий Ғарнотий. Қованину-л-аҳкоми-ш-шаръийя ва масоилул-фуруъил-фикҳийя. – Ар-Риёд: мактабату жомияти-л-малик саъуд, 1405-1406/1985; Ваҳба Зухайлий. Ал-васойо ва-л-вақф фи-л-фикҳи-л-исломий. – Дамашк: дору-л-фикри-л-маъосир, 2011. Ziya Kazıcı. İslâmî ve Sosyal Açidan Vakıflar. – İstanbul: Kayıhan yayınları, 2014; H. Cattar, “The Law of Wakf”, Law in The Middle East: Origin and Development of Islamic Law (ed. Majid Khadduri – H. J. Liebesny). – Washington: 1955.

иктисодиётга ижобий таъсири ҳақида тасаввурга эга бўлиб, самарали тадқиқотни амалга ошириш мумкин бўлади.

Мазкур бобнинг “*Вақф мулкларининг таснифи*” деб номланган иккинчи фаслида вақф ҳуқуқини ўрганишда вақф мулкларини таснифлаш муҳим ўрин тутиши таҳлил қилинган. Вақфлар классик фикҳий манбаларда омма учун қилинадиган умумий вақфларга ва авлодлар учун қилинадиган вақфларга бўлинишига эътибор қаратилган. Диссертантнинг фикрича, соҳа мутахассислари томонидан вақфни вақф қилувчи, вақфдан фойдаланувчи ва вақф мулкига кўра яна бир неча турларга ажратиб кўрсатилиши унинг моҳиятини тушунишда муҳим аҳамият касб этади. Тадқиқотда бу ҳақда “Ислом муассасалари тарихи”¹ китобида, айниқса, батафсил маълумот бериб ўтилганлиги таъкидланади. Мазкур асарда вақфлар қуйидагича тасниф этилганлигини кўриш мумкин: 1. Бошқарув жиҳатдан тузилишига кўра: а) давлат назорати остида фаолият юритадиган вақфлар; б) давлат назорати остида фаолият юритмайдиган вақфлар. 2. Фойдаланувчиларга кўра: а) Хайрия вақфлари. Бундай вақфлар тўғридан тўғри Аллоҳ ризосига эришиш истагида ташкил этилади ва барча инсонларга хизмат қилади. Уларга жоме масжид, кутубхона, мактаб, мадраса, иморат, вақф шифохона каби асли вақф қилинган маконлар ёхуд зайтун боғи, экин майдони, дўкон, ҳаммом каби ерлардан тушган даромадни бериш йўли билан қилинган вақфлар киради. б) Авлодларга қилинган вақфларнинг умумий вақфлардан асосий фарқи шундаги, авлодий вақфларнинг бошқарувчи (мутавалли)си вақф қилувчининг оиласига мансуб бўлади. Манбаларда ярим авлодий вақф тури ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Бунда даромад вақф қилувчининг оиласи ҳамда диний, хайрия ва ижтимоий муассасалар ўртасида тақсимланган². Зуррий ёки ярим зуррий вақфлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган кишиларнинг насли тугагач, бу вақфлар хайрия вақфларига айланади. 3. Шаръий нормаларга уйғунлиги жиҳатдан вақфлар иккига бўлинади: а) Вақф шартларига тўлиқ эга бўлган (сахих) вақфлар. б) Вақф шартларига қисман эга бўлган (ғайрисаҳих) вақфлар. 4. Ҳуқуқий мақомига кўра вақфлар иккига бўлинади: бекор қилиш мумкин бўлмаган (лозим) (вақф қилувчи ҳам, унинг меросхўри ҳам бу вақфни қайтариб ола ололмайди, ҳатто қози ҳам уни бекор қила олмади) вақфлар ҳамда бекор қилиш мумкин бўлган (ғайрилозим) (вақф қилувчи ёхуд унинг меросхўрлари томонидан тугатилиши мумкин бўлган) вақфлар. Шунини таъкидлаш лозимки, ислом ҳуқуқида вақфларнинг таснифига доир кўплаб асарлар ёзилган. X–XIII аср Мовароуннаҳр ҳанафий манбаларида бу турдаги таснифлар илк бор Алоуддин Косонийнинг “Бадоиъ ас-саноиъ фи тартиб аш-шароиъ” (“Шариатни тартиблашда гўзал санъатлар”) асарида учрайди. Косоний ўз китобида вақфларни вақф қилувчига тегишли шартларга мувофиқлиги, вақф мулкларининг мулкка тегишли шартларга мос келиши, вақфдан фойдаланувчиларнинг тегишли шартларга уйғунлиги жиҳатдан уч йирик туркумга ажратган. Асарда Косоний аввалига мазкур уч

¹ Mustafa Zeki Terzi ve bş. İslam kurumları tarihi. – Ankara: Grafiker yayınları, 2017. – Б. 390-393.

² Hüseyin Hatemi. Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi: Önceki ve Bugünkü. – İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969.

туркумга тегишли шартларни санаб ўтган. Кейин уларга мос келиш ёки келмаслигига доир мисолларни баён қилган. Косоний асарида вақф таснифининг ўзига хос томони шундаки, мазкур китобда вақф қилувчи, вақф мулки ёки вақфдан фойдаланувчига тегишли шартлардан бири ёки бир нечтаси мавжуд бўлмаган тақдирда бу шартлар риоясига ҳаракат қилиш ёки бу вақфни ботил дея ҳисоблаш борасида аниқ ечимларни фикҳий далиллар асосида келтириб ўтган. Косоний вақф қилувчига тегишли қуйидаги шартларни санаган: ақлли бўлиш; балоғатга етган бўлиш; ҳур бўлиш; мулкни ўз тасарруфидан чиқариш; вақфга мутаввали тайинлаш, мулкни унга топшириш¹. Мисол тариқасида айтиш мумкинки, Косоний ҳур бўлмаган киши вақф қилган тақдирда бу вақф амалга ошмаслигини, негаки унинг ўз мулки бўлмаслигини таъкидлаган. Мулк мутаваллига топширмаган тақдирда эса вақф давом этавериши мумкинлигини, зеро бу борада Имом Муҳаммад мулкни мутаваллига топшириш шартини қўйган бўлса-да, Абу Юсуф вақфда бундай шарт қўймаганини, аммо вақф мулкига иш юритувчи тайинлаб вазиятни ислоҳ қилиш вақф доимийлиги учун фойдали бўлишини айтиб ўтган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, X–XIII аср ҳанафий манбаларида вақф субъект ва объектларини таснифлашда фақат шаръий талаблар асос қилиб олинган. Замоनावий тадқиқотларда эса вақф қилувчининг амалдор ёки оддий халқ вакили эканлигидан тортиб вақф мулки қаратилган фаолият йўналишигача гуруҳларга ажратилишини кўришимиз мумкин. Бу турдаги изланишларда шаръий талаблар фақатгина вақфнинг шариятга уйғунлиги номли қисмда ислом ҳуқуқи атлабларига мос келадиган ва мос келмайдиган вақфлар дея икки турга ажратилгандир. Тадқиқотчининг фикрича, вақф ижтимоий соҳани қамраб олиш билан бирга ислом ҳуқуқига тегишли мавзу бўлгани сабабли уни таснифлашда замоनावий туркумланиш мазмунига шаръий талаблар ҳам сингдирилиши мақсадга мувофиқдир.

Ушбу бобнинг *“Вақфга оид фикҳий манбалар таҳлили”* деб номланган учинчи фаслида диссертант томонидан вақф институтининг илмий-назарий ва тарихий-ҳуқуқий асосларининг шаклланишига доир илмий қарашлар тизимли тарзда илмий-методологик жиҳатдан таҳлил қилинган. Фанда ҳар қандай масала муайян методологик асосларга эга бўлиб, вақф ҳам бундан мустасно эмас. Тадқиқотчининг таъкидлашича, ислом ҳуқуқида вақф Қуръон, Суннат ва Ижмо каби асосларга таянади. Маълум бир вазият тақозо этганда эса қиёсдан ҳам фойдаланилади. Яна шунингдек, тадқиқотчи Қуръони Каримнинг кўплаб оятларида садақа қилишнинг фазилати зикр қилинганини таъкидлайди. Қуръонда вақф билан бевосита боғлиқ деб ҳисобланган оят ушбудир: *“Ўзингиз суйган нарсадан нафақа қилмагунингизча, ҳаргиз яхшиликка эриша олмассиз. Нимани нафақа қилганингизни Аллоҳ билувчидир”*². Диссертант ўтмишда ёзилган аксарият манбаларнинг муфассирлари айнан мана шу оятни вақф билан

¹ Алоуддин Косоний. Бадоиъу-с-саноиъ фи тартиби-ш-шароиъ. (“Дин ҳукмларини тартиблашда гўзал санъатлар”). 10 жилдлик. 6- жилд. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмийя, 1997. – Б. 220.

² Қуръони Карим ва ўзбек тилидаги маънолари таржимаси / таржима ва тафсир муаллифи: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. – Тошкент: “Nilol” нашриёт-матбааси, 2020.

боғлаганларини, жумладан, Куртубийнинг “Қуръон ҳукмлари мажмуаси” тафсири ва Жассоснинг “Қуръон ҳукмлари” тафсири ҳам шулардан эканини таъкидлаган.

Диссертацияда исломнинг иккинчи асосий манбаси бўлган ҳадисларда ҳам хайр-эҳсон қилишга тарғиб қилинганлиги таъкидланиб, вақф ва хайр-эҳсон мавзусида тилга олинган ҳадислар тадқиқот объекти сифатида ўрганилган. Ҳадиси шарифларда зикр қилинган “садақаи жория”, яъни “давомли садақа”га вақфни киритиш мумкинлиги фикҳий манбалар асосида аниқлангани эътиборга молик. Шунингдек, диссертант ўз тадқиқотида манбаларда вақф мулкларини ёзма равишда қайд этиш илк бор саҳоба Умар томонидан амалга оширилганини қайд қилиб ўтади. Унда вақф муносабатларини амалга оширганда уни ёзма равишда ҳужжатлаштириш қонун-қоидалари келтирилганлигини таъкидлайди. Шундан маълум бўладики, гувоҳлар ҳозирлигида вақф қилинаётган мулк ва у жойлашган макон, вақфни бошқаришга тайинланган шахс ва гувоҳлар номи вақф ҳужжатида қайд этилиши лозим деб ҳисобланган. Вақф нозирига маош тайинлаш масаласи ҳам ушбу ҳужжатдан ўрин олиши зарур бўлган. Вақф муносабатларида бу қоидага кўп ҳолларда риоя қилиб келинган. Аммо тарихий манбалар таҳлилида ўтмишда оғзаки равишда вақф қилиш ҳоллари ҳам учрагани, бу эса баъзида вақф қилувчининг меросхўрлари ва вақф ҳақдорлари ўртасида низолар ёки тушунмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлгани ҳақда ҳам маълумотлар мавжуд.

Тадқиқотчининг фикрича, вақфнинг назарий-ҳуқуқий асосларини тадқиқ этиш бугунги замонавий дунёвий давлатлардаги қонунлар билан шаръий қонунларни уйғунлаштириш ва шу асосда вақф институтини ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизга жорий этиш механизмларини янада такомиллашувига муҳим рол ўйнайди. Вақф институтининг назарий асосларини чуқур ўрганиш миллий қонунчилигимиздаги хайр-эҳсонга оид, яъни ижтимоий ҳимояга оид нормаларни янада такомиллаштириш имконини беради.

Диссертациянинг **“X–XIII асрлар Мовароуннаҳр фикҳий манбаларида вақфга оид масалалар”** деб номланган иккинчи боби вақф шартномасини тузиш ва бекор қилиш билан боғлиқ ҳуқуқий жараёнларни таҳлил этишга бағишланган. Илмий изланишлар натижасига кўра, ислом ҳуқуқида мавжуд тартиб-таомиллар моҳиятида ҳуқуқ устуворлиги тамойилини таъминлаш мужассамлигига амин бўламиз. Мазкур бобнинг *“Вақф шартномасини тузиш ва бекор қилиш билан боғлиқ жараёнларнинг ҳуқуқий тавсифи”* деб номланган биринчи фаслида ҳиссали мулкни вақф қилишда мулкдорнинг ҳуқуқий мақомига боғлиқ илмий изланишлар ва хулосалар баён қилинган. Диссертант фикрига кўра, тадқиқотнинг бу қисмида ханафий манбалардаги масжид ёки қабристон вақф мулкни бошқариш билан боғлиқ ўша даврга хос муаммоли масалаларни чуқурроқ ўрганишга эътибор қаратилган. Ҳозирги давр ҳуқуқий тизимларида бўлгани каби вақф мулкчилиги муносабатларини тартибга солишда ҳам ҳуқуқий

мақомга эга субъектлар ва объектлар, яъни вақф қилувчи шахс, вақфдан фойдаланувчи шахс ёки шахслар, вақфни бошқарувчи шахс ҳамда вақф қилинган мулк иштирок этади. Вақф ҳужжати тузилиб расмийлаштирилганда юқорида номи тилга олинган субъектлар ҳозир бўлади ҳамда объект ёки объектлар гувоҳлар ҳузурида қайд этилади. Вақф ҳужжатида вақф субъектлари ва объектлари бўйича бирор бир хато ёки англашилмовчилик келтириб чиқармайдиган даражада аниқ ва тўлиқ маълумотлар акс этирилиши лозим бўлган. Шунингдек, вақф ҳужжатида вақфнинг Аллоҳ розилиги учун қилингани ва Аллоҳдан вақфни асрашини сўраб қилинган дуолар акс этганига гувоҳ бўламиз. Вақфнинг амалга оширишида муайян шартлар мавжуд бўлиб, бу шартлар вақфнинг доимийлик ва бекор қилинмаслик асосида амалга оширилганидан далолат беради. Вақфнинг шартлари уч субъект ва объектга қаратилгандир: вақф қилувчи, вақфдан фойдаланувчи ва вақф қилинган мулк. Вақф қилувчига тегишли шартлар қуйидагилардан иборат: 1. Ақлли бўлиш. 2. Балоғатга етган бўлиш. 3. Ҳур бўлиш. 4. Мулкни ўз тасарруфидан чиқариш. 5. Вақфга мутавалли тайинлаб, мулкни шу мутавалли қўлига топшириш (бу шарт Абу Ҳанифа ва Имом Муҳаммад томонидан зарур деб топилган шартлар бўлиб, Абу Юсуф вақф шартномасида бундай шарт қўймаган). 6. Агар у масжид бўлса, вақф қилувчининг изни билан унда азон ва иқомат билан бир жамоатнинг¹ ёки бир кишининг² намоз ўқиши.

Вақф шартномасини тузишда шарт қўйиш масаласи ислом ҳуқуқида вақф муносабатларини тартибга солишда муҳим аҳамиятга эгадир. Тадқиқотчининг таъкидлашича, ислом ҳуқуқи билан боғлиқ ҳар қандай ҳуқуқий муносабатларда шартномада белгилаб қўйилган зарур шартларни амалга ошириш орқалигина кўзланган ҳуқуқий натижага эришилган. Масалан, олди-сотди шартномасининг ҳуқуқий натижаси товар/мулк ва бадалнинг ўрин алмаштириши ҳисобланади. Икки ёхуд бир тарафли шартномаларнинг ўз моҳиятига мос келадиган ҳуқуқий натижага эришиши учун тарафлар унинг амалга ошишини қийинлаштирадиган ёхуд имконсиз қиладиган шартларни қўймаслиги керак. Ҳуқуқий муомала сифатида амалга ошириладиган вақф шартномасида ҳам шарт қўйишда юқоридаги жиҳатларни эътиборга олиш керак бўлади. Шундай шартлар мавжуд бўлганда вақф амалга ошмаган ҳисобланади. Булар шаръий меъёрларга зид шартлар ҳисобланади. Вақф муносабатларида вақф қилувчининг шартлари ва унга амал қилиш масаласи энг муҳим ҳисобланади. Вақф қилувчи ўзи вақф қилган мулкда ўзи қўйган шартларнинг амалда бўлишини истайди. Акс ҳолда халқ орасида вақф таъсис этиш иштиёқи ўз-ўзидан сўниб боради.

Мазкур бобнинг “*Ҳиссали мулкни вақф қилишда мулкдорнинг ҳуқуқий мақоми*” деб номланган иккинчи фаслида ҳиссали мулк тушунчаси ислом ҳуқуқига оид манбаларда арабча “шоиъ”, “мушоъ” сўзлари билан

¹ Абу Бакр Розий Жассос. Шарху мухтасари-т-Таҳовий. 8 жилдлик. – Қоҳира: Дору-с-сирож нашриёти, 1431 (2010).

² Абдулғаний Ғанимий Майдоний. Ал-лубоб фи шарҳи-л-китоб (Шарҳ мухтасари-л-Қудурий). – Қоҳира: Дору-с-сирож нашриёти, 1435 (2014).

ифодаланиши, шунингдек, мазкур тушунчаларнинг ҳуқуқий рационал ва иррационал жиҳатларининг илмий-концептуал асослари таҳлил қилинган. Бу фаслда ҳиссали мулкни вақф қилишни ҳуқуқий тартибга солиш масалалари тадқиқ этилиб, унда ҳуқуқий ёндашувлар ва бу борадаги фатволар классификация қилинди. Ислом ҳуқуқида “шуйуъ” ва “мушоъ” атамалари ҳамда “ширкат” атамаси бошқа-бошқа маъноларни англатади. Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг “Кифоя” асарида ширкат сўзи қуйидагича таърифланади: “Шарикат” ёки “ширкат” луғатда “аралашиб кетиш” маъносини англатади. Шариатда эса ширкат раъсулмол (асосий капитал) ва фойда хусусида шерик бўлганлар орасидаги ақд (келишув)дан иборатдир. Ширкат икки хил бўлади: а) мулк ширкати; б) шартнома ширкати. Мулк ширкатида икки ва ундан ортиқ киши бир нарсага эга бўлади. Улардан ҳар бири ўз шеригининг мулкига нисбатан бегона ҳисобланади. Шартнома ширкатида шериклик хусусида шартнома тузилган бўлади”¹. Тадқиқотчининг фикрига кўра, мушоъ ва мулк ширкати ўртасидаги фарқ шуки, мушоъда мулкни тақсимлаб ажратиш имконсиздир, мулк ширкатида эса ҳар икки (ёки ундан кўп) томоннинг мулки ажратилган бўлади. Бу борада диссертант ҳадислардан намуналарни асос сифатида келтириб ўтади. Ушбу фаслда диссертант ислом ҳуқуқи олимларининг ҳиссали мулк борасидаги фикрларини баён этишда мулкнинг зарурий хусусиятларини алоҳида ажратиб кўрсатишганини қайд этиб, уларни бирма-бир санаб ўтган, шериклик мулк ва ҳиссали мулкнинг фарқини илмий асосда таҳлил қилиб, унинг моҳиятини очиб бера олган.

Диссертация иккинчи бобининг учинчи фасли *“Масжид ёки қабристон вақф мулкни бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари”* деб номланиб, унда ислом ҳуқуқига оид ўрганилган манбаларда масжид ва қабристон вақфлари ҳуқуқий ҳолати билан боғлиқ масалаларига алоҳида бўлим ажратилганлиги очиб берилган. Бундай масканлар вақфи бошқа турдаги вақфлардан фарқли бўлиб, улардан олинган даромад эмас, мулкнинг ўзи вақф қилинган. Бу турдаги вақф мулкни бошқаришнинг ўзига хос фарқ қилувчи хусусиятларга эга эканлиги тадқиқотчининг эътиборидан четда қолмагани илмий таҳлилларда кўзга ташланади. Диссертант томонидан тадқиқотда бу борада ҳозирги давр олимлари томонидан билдирилган илмий фикр-мулоҳазалар ёки хулосалар ҳам изчил баён қилинган аҳамиятлидир. Мунзир Қаҳфнинг *“Ал-вақфул-исломий татоввуруху, идоратуху ва танмиятух”* (Исломий вақф: ривожланиши, бошқаруви ва ўсиши) асари, Аҳмад Муҳаммад Абдульазимнинг *“Давру низоми-л-вақфи-л-исломий фи-т-танмияти-л-иктисодийяти-л-муосирох”* асари, Аҳмад Райсунининг *“Ал-вақфул-исломий мажолотух ва абъодух”* асари, Ўмер Ҳилмининг *“Итҳофу-л-ахлоф фий аҳкоми-л-авқоф”* асари, Халил Шукрунинг *“Аҳқому-л-авқоф”* асари, Ҳусайн Ҳотамийнинг *“Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi: Önceki ve Bugünkü”* асарини мисол тарқиасида келтириш

¹ Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Кифоя. 3 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2008. – Б. 257.

мумкин¹. Тадқиқотчи ислом ҳуқуқидаги ҳанафий манбаларига мурожаат қилиб, бевосита турдаги вақфлар, яъни, масжид, шифохона, қабристон ва шу қабилардан ўз мақсадидан бошқа мақсадларда фойдаланиб бўлмаслиги ва меросхўрлар даъвоси, шериклик мулк бўлиши каби масалаларда бошқа турдаги мулкларга ўхшамаслиги сабабли бу турдаги вақфларни шартли равишда ўзгармас вақфлар деб номлаганини илмий жиҳатдан асослаб берган.

Диссертациянинг **“Вақф муносабатларини тартибга солишнинг замонавий муаммолари (Туркия ва Ўзбекистон мисолида)”** деб номланган учинчи бобида вақф ва нодавлат нотижорат ташкилотнинг ўзаро боғлиқлиги таҳлил қилиниб, Туркия қонунчилигидаги вақф муносабатларининг шариат билан уйғунлиги қиёсий тадқиқ этилган. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида нодавлат нотижорат ташкилот сифатида вақф муносабатларининг шаклланиши ва унинг бугунги ижтимоий-иқтисодий ҳаётимиздаги аҳамияти очиб берилган. Шунингдек, вақф институтининг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини фактологик асослаш мазкур бобнинг асосини ташкил этади. Бу борада вақф институтининг миллий иқтисодиётдаги ролини ошириш имкониятлари илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилинган. Қолаверса, вақф институтини нодавлат нотижорат ташкилот сифатидаги вазифаларини ўрганишга доир турли хил қарашлар тизимини илмий жиҳатдан таҳлил ва тадқиқ қилиш, уни амалий ҳаётга жорий этиш зарурати Туркия республикаси қонунчилиги мисолида қиёсий ўрганилган. Мазкур бобда вақф институтини иқтисодий ва маънавий жараёнлардаги ўрни ва ролига ҳолисона муносабат билдирилган.

Бобнинг *“Вақф ва нодавлат нотижорат ташкилотнинг боғлиқлиги”* деб номланган биринчи фаслида Ислом ҳуқуқида вақфлар жамият иқтисодий ижтимоий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги илмий манбалар асосида таҳлил қилинган. Шунингдек, тадқиқотда диссертант томонидан тарих давомида вақфлар ислом дунёсида бугунги кунда давлатлар иқтисодиётида *“Учинчи сектор”* номини олган ва иқтисодиётни оёқда тутувчи энг муҳим омиллардан бири сифатида эътироф этилувчи *“кўнгиллилар сектори”* (voluntary sector) вазифасини бажарганлиги далиллар асосида баён этилган. Тадқиқотда вақфларнинг ижтимоий ва иқтисодий, маърифий ва маънавий ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти беқиёс эканлиги очиб берилиши билан бирга аввалига фақат камбағал ва муҳтож инсонлар учун ажратилган вақфлар кейинчалик ижтимоий ҳаётнинг барча соҳасини қамраб олганлиги илмий асослаб берилган. Диссертант томонидан ислом тарихининг илк даврларида масжидлар вақфига катта эътибор қаратилганлиги, кейинчалик эса вақф институти таълим муассасалари бунёд этиш, илм олувчиларнинг эҳтиёжларини таъминлаш, хайрия уйлари, кутубхоналар қуриш ва уларни

¹Мунзир Қаҳф. Ал-вақфул-исломий татовуруху, идоратуху ва танмиятуху (Исломий вақф: ривожланиши, бошқаруви ва ўсиши). – Байрут: дорул-фикрил-муъосир, 2000; Аҳмад Муҳаммад Абдульазим. Давру низоми-л-вақфи-л-исломий фи-т-танмияти-л-иқтисодийяти-л-муосирох. – Бағдод: Дорус-салом, 2009; Аҳмад Райсуний. Ал-вақфул-исломий мажолотух ва абъодух. – Қоҳира: дору-л-калима ли-н-нашр ва-т-тавзийъ, 2013; Ömer Hilmi Efendi. İthâfû'l-ahlâf fi ahkâmi'l-evkâf. – Ankara: ts. Vakıflar Genel Müdürlüğü; Halil Şükrü. Ahkâm-ı Evkâf. – İstanbul: 1329; Hüseyin Hatemi. Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi: Önceki ve Bugünkü. – İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969.

маблағ билан таъминлаш, беморларга бепул хизмат кўрсатадиган шифохоналар куриш, фақир ва мискинлар учун уй-жойлар куриш ишларини ҳам қамраб олганлиги таъкидланади. Шу ўринда мазкур фаслда вақтлар ўтиши билан вақфлар фаолияти такомиллашиб вақфларни назорат қилиш ҳамда яхшилаш ва ривожлантириш учун ҳайъатлар ҳам ташкил этилганлиги манбалар асосида очиб берилган.

Диссертацияда таъкидланишича, вақфлар иқтисодий ҳаётнинг барқарор давом этишида муҳим аҳамиятга эга эди. Кўприклар, карвонсаройлар куриш, шунингдек, савдо маҳсулотларининг истеъмолчига етиб боришини таъминлашга қаратилган фаолиятлар – дўконлар, бозорлар куриш ишлари айнан вақфлар томонидан амалга оширилган¹. Ижтимоий хизматлар муассасалари ва шифохона каби вақфлар ҳам мунтазам равишда аҳоли эҳтиёжлари учун зарур хизматларни амалга ошириб келган. Бундай вақфлар эҳтиёжмандларни дини, миллати, ижтимоий келиб чиқишига кўра ажратмаган ҳолда ҳаммага бирдек бағрикенглик билан хизмат кўрсатган². Тарихда вақфлар энг юқори кўрсаткичга эришганда улар томонидан жуда кўплаб мактаб-мадрасалар, кутубхоналар ташкил этилган. Илм олувчилар яшаши учун махсус манзиллар курилган. Уларни қўллаб-қувватлаш учун имкони бор инсонлар томонидан маблағлар ажратилган. Бу ишларнинг самараси ўлароқ, мамлакатлар ривожланган, халқнинг таълим даражаси юксалган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, вақфлар дунёвий ва диний барча соҳаларни қамраб олиш билан бирга диний моҳиятни ҳам ўзида мужассам этган. Вақф ташкил этишда Аллоҳ розилигини мақсад қилиш бу институтнинг ўзигагина хос бўлган хусусиятидир. Бу эса ўз навбатида вақф ишида холисликни, ўз ишини сидқидилдан бажаришни таъминлайди. Тадқиқотда ана шу жиҳатлар жиддий тадқиқ этилгани билан улкан аҳамиятга эгадир.

Бобнинг *“Туркия қонунчилигидаги вақф муносабатларининг шарият билан уйғунлиги”* деб номланган иккинчи фаслида Туркиянинг *“Вақфлар тўғрисида”*ги Қонунида ислом ҳукуқи асосларига кўра ташкил этилган вақфлар билан бирга янги вақфларга ҳам ўрин берилгани ҳамда уларнинг ислом асосларига ва ғарбга хос жиҳатлари таҳлил этилган. Тадқиқотчининг назарида Туркиядаги Вақфлар Қонуни вақфлар/нодавлат нотижорат ташкилотлар билан боғлиқ ташкилий ва ҳукуқий масалаларни тартибга солади. Шарият меъёрлари ташкилий масалалар учун хос бўлмай, ҳукуқий масалалардангина иборатдир.

Ушбу фаслда Туркиянинг *“Вақфлар тўғрисида”*ги Қонунидаги ҳукуқий масалаларга бағишланган моддалар, асосан, усмонийлар давридан бери мавжуд бўлган вақфлар ва қисман янги ташкил этиладиган вақфлар билан боғлиқ хусусларда шарият меъёрларини ҳам ўзида акс эттирганлиги масаласи қиёсий тадқиқ қилинганлиги билан аҳамият касб этади. Қолаверса,

¹ Mehmet H. Soysaldı. Vakıfların günümüzdeki yeri ve önemi. – İstanbul: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. –Б. 396-397.

² Hüseyin Hatemi. Türk Hukukunda Vakıf Kurma Muamelesi: Önceki ve Bugünkü. – İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1969.

диссертант Қонуннинг хайрия билан боғлиқ бандлари тўлиқ шариат нормаларини ўзида мужассам қилган ва ислом ҳуқуқи тамойилларига хос вақфлар учун мўлжалланган, дейишимиз мумкин деб ҳисоблайди. Диссертацияда эътибор берилиши муҳим бўлган жиҳат шундан иборатки, тадқиқотчи томонидан ислом ҳуқуқи тарихида вақф мулклари муҳофазаси ҳар бир давлат учун ниҳоятда муҳим бўлганлиги ва Расулulloҳ (с.а.в.) яшаган замонларда қилинган вақфларнинг ҳозирда ҳам мавжудлиги мисоллар асосида исботлаб берилиши бу борада олиб борилган тадқиқотнинг аҳамиятини янада оширган.

Ушбу бобнинг *“Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида нодавлат нотижорат ташкилот сифатида вақф муносабатларининг шаклланиши”* деб номланган учинчи фаслида 2018 йилда Ўзбекистонда вақф маданиятини тиклаш сари илк қадам қўйилганлиги таҳлил объекти сифатида тадқиқ этилган. Шунингдек, мазкур фаслда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16-апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ 5416-сон Фармониға мувофиқ Ўзбекистон мусулмонлари идораси ҳузурида “Вақф” хайрия жамоат фонди ташкил этилган бўлиб, мазкур фармон 8-бандида “Вақф” хайрия жамоат фондининг асосий вазифалари белгилаб қўйилганлиги кенг таҳлил қилинган.

Тадқиқотда таъкидланганидек, диссертантнинг назарида “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонуннинг айрим бандлари вақф ташкилотлари учун ҳам тўғри келади. Жумладан, мазкур Қонунда “Диний ташкилотларнинг ўз маблағлари ҳисобидан сотиб олинган ёки яратилган, фуқаролар, жамоат бирлашмалари эҳсон қилган (васият қилиб қолдирган) ёхуд давлат томонидан берилган шунингдек чет элда жойлашган ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа асосларда олинган, ўз фаолиятларини таъминлаш учун зарур бўлган бинолар, иморатлар, ибодат қилиш анжомлари, ишлаб чиқариш, ижтимоий ва хайрия иншоотлари, пул маблағлари ва бошқа мол-мулклар уларнинг мулки бўлиши мумкин. Диний ташкилотларнинг мулкӣ ҳуқуқлари қонун билан муҳофаза қилинади¹”, деб қайд этилган. Яна шу Қонунда “Диний ташкилотларнинг марказий бошқарув органлари уставдаги мақсадларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ, ноширлик, ишлаб чиқариш, таъмирлаш-қурилиш, қишлоқ хўжалик корхоналари ва бошқа корхоналарни, шунингдек хайрия муассасаларини (етимхоналар, касалхоналар) таъсис этишга ҳақлидир²”, деб белгилаб қўйилган. Шунингдек, “Диний ташкилотлар хайрия ва меҳр-мурувват фаолиятини амалга оширишга ҳақлидир³”, деб ҳам қайд этилган. Олиб борилган тадқиқот натижалари таҳлили шундан далолат берадики, Ўзбекистонда давлат ва нодавлат ташкилотлар қонун асосида фаолият юритади. Диний ташкилотлар ўз фаолият йўналишиға кўра нодавлат

¹ “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 15-модда.

² Ўша манба: 17-модда.

³ Ўша манба: 20-модда.

нотижорат ташкилотлар сирасига киради. Шунга кўра вақфлар ҳам нодавлат нотижорат ташкилотдир. Тадқиқотчининг фикрича, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексидаги 511-модда, яъни “Хайр-эҳсон” билан боғлиқ норма умумий хусусиятга эга бўлиб, хайр-эҳсон субъекти сифатида диний ташкилотларнинг вақфга оид фаолиятини ҳамда вақф тушунчасини тўлиқ қамраб олмаган. Шунинг ҳисобига олган ҳолда ФК га янги 511-прим модда киритилиб, уни қўйидаги мазмунда ифодалаш мумкин: “Вақф – бу вақф қилувчи жисмоний ёки юридик шахс томонидан мол-мулкни ёки мол-мулкка бўлган ҳуқуқини ўз тасарруфидан чиқариб умумжамиyat эҳтиёжлари учун муддатсиз эгаллаш, фойдаланиш, тасарруф қилиш учун расмийлаштириб тегишли жисмоний ёки юридик шахс ихтиёрига ўтказишидир. Қонун ҳужжатларида вақф турлари, уларни тартибга солиш белгилаб қўйилиши мумкин”.

Мазкур фаслда диссертант томонидан муайян таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Ўзбекистон Республикасида “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги ҳамда “Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунлар мавжуд. Бироқ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16-апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони 1-илоvasи I бандида белгиланган “Диний-маърифий соҳага оид норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш” тадбирлардан бири бўлмиш “Диний-маърифий соҳага оид қонун ҳужжатларини хатловдан ўтказиш, таҳлил қилиш, уларни такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш” вазифасидан келиб чиққан ҳолда “хатлов ва таҳлил ўтказиш, унинг натижалари асосида қонунчиликни такомиллаштириш юзасидан таклифларни тайёрлаш бўйича идоралараро ишчи гуруҳ тузиш” бандидан келиб чиқиб Вақфлар учун алоҳида қонун ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Тадқиқотда бу борада яна Президент фармонлари, қарорлари ва Ҳукумат қарорлари чиқарилаётганлиги ҳамда бу масала ҳукуматнинг доимий эътибор марказида бўлиб, бу ислохотларнинг пировард мақсади юксак инсонпарварлик тамойилларига асосланганлиги очиқ берилган. Бундай ислохотларнинг яна бир афзал жиҳати шундаки, ижтимоий-иқтисодий ҳаётимизга вақф институтини тўлақонли жорий этишга оид давлат сиёсати самарадорлигининг йиллар кесимидаги динамикасини ишлаб чиқиб шунга кўра келгуси йиллардаги истиқболли стратегиясини аниқ белгилаб олиш имконияти яратилади.

ХУЛОСА

Диссертацияда келтирилган мақсад ва вазифалар доирасида амалга оширилган тадқиқот ва таҳлиллардан қўйидаги хулосаларга келинди:

1. Вақф институти бугунги кунда фаолият юритаётган фондлар ва бошқа шу каби ташкилотлар билан жуда кўп умумий жиҳаларга эга. Шу билан бирга вақфнинг марказлашган хусусиятга эга эканлигини, тарих давомида

муайян ҳудуддаги барча вақфлар умумий вақф нозирлиги назорати остида фаолият юритиб келганини инобатга олган ҳолда марказлашган вақф кўмитасини тузиш мумкинлигини таъкидлаш лозим.

2. X–XIII асрлар Мовароуннаҳр фикҳий манбаларида вақф мавзуси дастлаб қисқа баён этилган. Хусусан, вақф қилувчининг меросхўрлари вақфни бекор қилишни талаб қилиши билан боғлиқ масалалар илк фикҳий асарларда учрамаган. Вақфлар кўпайиши ва у билан боғлиқ равишда саволлар ҳам кўпайиши сабабли кейинчалик ёзилган фикҳий манбалар салмоғи ортган. Дастлабки даврларда масжид вақф қилинганда унинг ери алоҳида ажратилган бўлиши талаб этилган бўлса-да, ислом динининг аҳоли зич бўлган ҳудудларда тарқалиши билан муайян шартлар асосида бинонинг бир қаватини масжид қилиш бўйича фатволар берила бошлаган. Вақф юзасидан тортишувлар авж олгач ислом фикҳи уламолари ўз асарларида фатволар фикҳнинг қайси қоидаси асосида берилганини ҳам изоҳлаб бера бошлашган. Шу сабабли кейинчалик вақф масалаларига оид алоҳида китоблар ёзилган.

3. Вақф институти турли ижтимоий-иқтисодий вазиятлар ва ривожланиш талабларига жавобан жорий этилган. Вақф институтининг ривожланиши моҳият жиҳатдан ижтимоий-тарихий ва иқтисодий аҳамиятга эга воқелик, объектив зарурият эди.

4. Вақф мулкчилигига оид муносабатларнинг замонавий нодавлат-нотижорат ташкилотлар каби жамиятда тутган ўрни, фарқли ва ўзаро уйғун жиҳатлари мавжуд. Вақфлар ва фондларнинг ижтимоий ҳимояни таъминлашдаги роли бир-бирига ўхшаш бўлиб, қамраб олган йўналишлари ва бошқарув хусусиятлари жиҳатдан фарқ қилади.

5. Вақф мулкчилик муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари ҳар бир объект ва субъект учун қатъий талаблар мавжудлигида намоён бўлади. Вазият тақозосига кўра фатволар баъзан вақф қилувчи, баъзан вақф мулки ёки вақф қилувчининг ворислари фойдасига ҳал этилиши мумкин. Бунда вақф ҳужжати тузилган вақт ва макон, гувоҳлар, барча ҳақдорларнинг маълум бўлиши каби масалалар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

6. Вақф шартномасини тузиш ва бекор қилиш билан боғлиқ тартиб-қоидалар замонавий фонд ташкилотларида ҳам учрайди. Мулкни расмийлаштириш, ҳиссали мулкни вақф қилиш, вақф мулкида шериклик муносабатлари, мулкни суистеъмол қилганлик учун маъмурий жазо қўллаш кабилар шулар жумласидандир.

7. Ўзбекистонда нодавлат нотижорат ташкилотлар тузиш ва бекор қилиш тартиби аксар ҳолларда вақф шартномасини тузиш ва бекор қилиш тартиби билан мос келади.

8. Замонавий ўзбек жамиятида вақф амалиётини татбиқ этиш орқали нафақат давлат ва жамоат ташкилотлари, балки мусулмон аҳолисининг

хусусий тадбиркорлардан иборат кенг қатламини ижтимоий ҳимоядек хайрия ишларига жалб этиш самарали воситалардан ҳисобланади.

9. Вақф институти тарихий-ҳуқуқий жиҳатдан ўрганиш Ўзбекистонда ва жаҳонда вақф мулкчилигининг ўзига хос жиҳатлари, вақф маданиятининг шаклланиши ва ривожланишини ўрганиш ва таҳлил қилиш, олинган таҳлил натижалари ва хулосалар асосида уларни замонавийлаштирилган тарзда ҳаётга татбиқ этиш имкониятини беради.

10. Вақфга оид муносабатларни ҳозирги даврдаги дунёвий давлатчиликда ҳам учрайди, хусусан, Туркия давлатининг вақфга оид қонуни ислом ҳуқуқи қоидалари билан ҳамоҳангдир. Ўзбекистонда нодавлат ноижорат ташкилотлар тузиш ва бекор қилиш тартиби аксар ҳолларда вақф шартномасини тузиш ва бекор қилиш тартиби билан мос келади. Бу эса ўз навбатида вақф институти нодавлат ноижорат муассаса сифатида фаолият олиб боришига имкон яратади.

11. Бугунги кунда дунёвий қонунчилик асосларига эга давлатларда ислом ҳуқуқи тамойилларига мос вақфлар ташкил этилаётган бўлиб, Туркия Республикасини бунга мисол қилиб келтириш мумкин. Туркия “Вақфлар Қонуни”нинг хайрия банди ва унда назарда тутилган барча масалалар айнан ислом ҳуқуқи вақф мулкчилиги масалалари билан уйғундир. Шундан келиб чиқиб вақф мулки атамаси учун бу қонунда хайрия атамаси ишлатилган дейиш мумкин бўлади. Қонунининг ҳуқуқий масалаларга бағишланган қисмлари, кўпинча, шариат меъёрлари билан мосдир. Вақф мулки таъмири, ижараси, солиқлардан озодлиги каби масалаларни бунга мисол тариқасида келтиришимиз мумкин.

12. Бугунги кунда вақф институти ислом маданияти асосида шаклланган мамлакатларда замонавий кўринишда мавжуддир. Мазкур вақф институтларини тартибга солишда мамлакатлар тўлиқ ёки қисман шариат меъёрларини асос қилиб олган ҳолда қонунлар қабул қилганлар. Вақф муносабатлари тарихда ягона ҳуқуқий асос – шариат қонун-қоидалари асосида тартибга солиб келингани учун бугунги кунда вақф қонунчилигига эга бўлган барча мамлакатларда ушбу қонунлар назарий жиҳатдан бир-бирига жуда яқин бўлиб, фақат ташкилий жиҳатдангина индивидуал кўринишга эгадир.

Тадқиқот натижаларига таянган ҳолда ушбу мавзу бўйича қуйидаги таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя”, Алоуддин Косонийнинг “Бадоиъу-с-саноиъ фи-т-тартиби-ш-шароиъ” ва Шамсуддин Сарахсийнинг “Мабсут” асарлари ислом ҳуқуқида вақф мавзусини таҳлил этишда муҳим асарлар эканидан келиб чиқиб тадқиқотчининг “Вақфга оид фатволарда фикҳий усуллардан фойдаланиш методлари” номли монографиясини тайёрлаш.

2. Абу Бакр Аҳмад ибн Амр Шайбоний (Хассоф Ҳанафий)нинг “Аҳқому-л-вақф” асари вақф мавзусига оид қарашларни жамлаган муҳим манба эканини инобатга олган ҳолда унинг ўзбек тилига илмий-изоҳли таржимасини амалга ошириш.

3. Ўзбекистон халқаро ислом академиясида, Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институтида ва мадрасаларда исломий фанлар доирасида ўқитиладиган “Фикҳ” фани ва ислом иқтисодиёти фанлари доирасида ўқитиладиган “Ислом иқтисодиёти” фанларига “Вақф ҳуқуқи” ва “Вақф иқтисодиёти” мавзуларини киритиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARING SCIENTIFIC
DEGREES AT THE INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

KENJABOYEVA RAKHSHONA MIRZAYEVNA

**WAQF ISSUES IN THE MAWARANNAHR HANAFI SOURCES OF THE
X–XIII-CENTURIES**

24.00.03 – Science of Fikh and Kalom. Theology

**ABSTRACT OF THE DISSERTATION OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON ISLAMIC STUDIES SCIENCES**

TASHKENT – 2021

The topic of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Islamic studies Sciences is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2018.4.PhD/Isl10

The dissertation has been carried out at the international Islamic academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) is available at the Scientific Council Web site (www.iiau.uz) and ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:

Rajabova Mavjuda Abdullayevna
Doctor of Juridical Sciences, Professor

Official opponents:

Toshkulov Juraboy Urinbayevich
Doctor of Juridical Sciences, Professor

Nasriyev Ilhomjon Ismoilovich
Doctor of Juridical Sciences, Professor

Leading organization:

The Abu Rayhan Biruni Institute of Oriental Studies

The defense of the dissertation will be held on _____ “___” of 2021 at _____ at the head scientific and methodical center of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.Is1/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under international Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz)

The dissertation is available at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered with number____) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri Street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz)

The dissertation abstract is distributed on _____ “___” of 2021.
(Protocol registered number ____ on _____ “___” of 2021)

Sh.A.Yovkochev

Chairman of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Political Sciences, Professor

S.A.Rustamiy

Secretary of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Philology, Associate Professor

Z.M.Islamov

Chairman of the Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Doctor of philosophy (PhD) dissertation annotation)

Actuality and necessity of research. In a process of radically changing attitudes towards the human factor in the world, the social protection system offers humanity the opportunity to escape the global recession. The institution of waqf differs from other social institutions in that it embodies the principles of social protection, as well as the values of Islam. The role of the waqf in ensuring social justice in society is great, and the issue of introducing the results of the study of its legal basis into the practice of secular law is currently relevant.

The scientific significance of this type of research is evidenced by the fact that a lot of research is being conducted in scientific centers and higher education institutions around the world to study the socio-economic and legal nature of the foundation. Models of introduction of waqf institution in the world legal system, mechanism of waqf institution's influence on socio-economic life, assessment of economic efficiency of waqf institute in a certain society and state, coverage of waqf issues in Islamic law sources, sectarian differences in waqf fatwas, between Islamic banks and waqf institutions legal and economic issues such as cooperation and the role of waqfs in the economy of Muslim countries are being studied from a scientific and theoretical point of view.

In recent years, great attention has been paid to the institution of waqfs in our country. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere", the establishment of the Public Charitable Foundation "Waqf" can be seen as a practical confirmation of our opinion. The introduction of the institution of waqf in the socio-economic life of our country, the study of its legal, legal and socio-economic basis is of not only scientific but also practical significance today. In the process of modern socio-economic transformation, there is a need to study the scientific and theoretical aspects of the impact of the foundation on social life.

In accordance with the resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017, № 4947 "On the Strategy of Actions for the further development of the Republic of Uzbekistan" and the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018, № 5416 "On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere", establishment of the Public Charitable Funds "Waqf" under the Office of Muslims of Uzbekistan, Annex 1 to this decree includes resolutions on "Improvement of the regulatory framework in the field of religion and educational sphere", "Registration, analysis of legislation in the field of religion and educational sphere, preparation of proposals for their improvement" and this dissertation serves to a certain extent in the implementation of the tasks set out in these decrees and other normative legal acts on the subject

The relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The research was carried out in accordance with the priority direction of the development of Science and

technology of the Republic I. “Formation and implementation of the system of innovative ideas in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an information society and a democratic state”.

Level of study of the problem. There are objective and subjective reasons for the mutual coordination of secular and religious legislation and, on this basis, the interest in the introduction of the institution of waqf into the national economy. Especially, since 2017, these interests have increased even more in the process of restoration of a new Uzbekistan. At the initiative of the president of the Republic of Uzbekistan, after attracting new models to the development of our national economy, further development is taking place in the dynamics of international economic relations. These changes are also reflected in the researchers’ works. In the next two or three years, such changes in our country and updates in the national economy are today the object of scientific research. Research carried out on the theme of the waqf can be conditionally divided into two groups, from the point of view of the period and the object. The research of the first group is an expression from scientific research devoted to the coverage of the issue of waqf relations in Islamic jurisprudence. Among them are the scientific researches carried out by Ibn Juzay, Muhammad qadri Pasha, Muhammad ibn Abid Kubaysiy, M. Mustafa Shalabi, Ziya Kaziji, Vahba Zuhailiy.¹ The second group of studies includes scientific research on the laws adopted in modern law to regulate the activities of waqf institutions and their application of Sharia law. In this regard, Munzir Qahf in the Arab region covered the history of waqf and its present significance. Ahmad Muhammad Abdulazim studied in detail the economic significance of waqf. Also included are the studies of Ahmad Raysuni, Umar Hilmi, Khalil Shukru, Hussein Khotami, Ahmet Akgunduz in Turkey, Kh. Katan, Bilmen, Boalem Benjilali in the west, and scientific research in our country.²

At the same time, it should be noted that the research conducted on this topic in Uzbekistan during the years of independence is also crucial in the study of this topic. In particular, the research of K.K.Yakubov, U.A.Sultanov, B.B.Mallaboev,

¹ Abu Qasim Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Abdullah ibn Juzai Kalbiy Gharnatiy. Qavanino-l-Khadi-sh-Shar'iyya and masailul-Furu'il-fiqhiyya. - Riyadh: maktabatu mosque'ati-l-Malik sa'ud, 1405-1406 / 1985; Muhammad Kadri Pasha. Qanunul-adl and-L-modaf li-Gado Al muskkilati-l-avqaf. // Abdullah Nazir Ahmed Muzzi, who was prepared for publication. – Mecca: al-maktabatu-l-makkiyya, 2007; Muhammad ibn Abid Kubaisiy. See the error message at the bottom of this page for more information. - Baghdad: Matba'atu-L-Irshad, 1397; Muhammad Mustafa Shalabi. Khamul-Wasaya and-l-avqaf. – Beirut: ad-Dorul-Jami'iyya, 1322; Ziya Kazici. Representatives from Islam and Social opening. - Istanbul: kayihan yayinlari, 2014; Vehba Zuheyliy. Al-Wasaya and-L-Waqf Fi-l-fiqhi-l-Islamiy. - Damascus: doru-L-Opinion-l-lecture, 2011

²Additional Kahf. Al-waqful - Islamic tatuvwuruhu, idoratuhu and tanmiyatuh (Islamic Foundation: Development, Management and growth). - Beirut: Dorul-fikri-l-MU'asir, 2000; Ahmed Mohammed Abdul'azim. Period Nizami-l-Foundation-l-Islami Fi-t-equation-l-economy-L-modernirah. - Baghdad: Dorus-Hello, 2009; Ahmed Raysuni. Al-waqful-Islamic majalatu and Ab'aduh. – Cairo: doru-l-kalima li-n-edition and-t-tawziy', 2013; Ömer Hilmi Efendi. Ithâfî'l-ahlâf fi ahkâmi'l-evkâf. - Anchor: ts. General Directorate Of Vacancies; Halil Şükürü. See the error message at the bottom of this page. – Istanbul: 1329; Hüseyin Hatemi. The problem of Vakıf Kurma in Türk Hukukunda: preposition and Bugünkü. – Istanbul: Faculty Printing, 1969; Ahmet Akgündüz. Vakıf Müessesesi in Islamic rule and Ottoman practice. Angara, Asav, 1988; H. Cattan, “The Law of Waqf”, Law in The Middle East: Origin and Development of Islamic Law (ed. Majid Ghadduri-H. C. Liebesny). - Washington: 1955; Boualem Bendjilali. Les forme contemporaines du Waqf : Le cas du Koweit // La Zagat et Le Waqf: Aspects Historiques, juridiques, institutionnels et économiques // Séminaire tenu au Benin Du 25 au 31 mai 1997.

S.D.Boltaboev consistently covered the activities of waqf institutions during the khanate period, the abolition of waqf institutions during the Soviet period.³

Relation of the topic of the dissertation to the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was conducted in the context of “Specific features and geopolitical significance of the development of religion in the context of globalization, ways and means of promoting a culture of religious tolerance among young people” of the International Islamic Academy of Uzbekistan research plan.

The purpose of the research is to reveal the issue of waqf in the Hanafi sources of Mawaraanahr of X–XIII centuries.

The research tasks are as following:

- to reveal theoretically and conceptually emergence and development of the institution of waqf in Islamic law;
- to identify typological features of the classification of waqf property;
- to demonstrate the topic of waqf in jurisprudential sources, differences, peculiarities;
- to determine the basis for the conclusion and termination of the waqf agreement;
- to reveal the current implications of equity ownership waqf relations in national legislation;
- to show the characteristics of the management of such waqf as mosques and cemeteries;
- to determine the legal status of the institution of waqf as a non-profit non-governmental organization and to identify its association with civil society institutions;
- on the basis of the laws and experience of the Republic of Turkey on waqfs, the organizational and legal disclosure of the institution of the waqf and its compliance with Sharia;
- to determine the relationship between the Public Charitable Foundation “Waqf” in Uzbekistan and its institute of waqfs in Islamic Law and to develop proposals and recommendations on improving the activities of this fund.

The object of the research is the issues in the Hanafi sources of Mawaraanahr in the X–XIII centuries.

Subjects of the research are the fatwas, rulings on waqfs in Hanafi sources of the X–XIII centuries and their today’s place in the legal regulation of waqf property relations.

³ Yakubovich K. K. II half of the XIX century-early XX Century Waqf Institute (historical-source analysis) in Khiva Khanate. Written dissertation for the degree of Doctor of philosophy in historical sciences (PhD). - Tashkent: Institute of history of UzRSA, 2018; Sultanov U.A. Traditions, reforms and problems in the Tashkent waqf farm. The dissertation presented for the degree of Doctor of historical sciences. – Tashkent: Tashkent State Institute of Oriental Studies Center of Oriental manuscripts named after Abu Rayhon Beruni, 2016; Mallabaev B. B. The ownership policy of the waqf in Turkestan of chorism (Khoja Akhror generations on the example of the properties of the waqf). Written dissertation for the degree of candidate of historical sciences. – Namangan: Namangan State University, 2004; Boltabayev S. D. The second half of the XIX century-the waqf estates in the Turkistan region at the beginning of the XX century. Dissertation submitted for the academic degree of the candidate of historical sciences. - Tashkent: Institute of history of UzRSA, 1995.

Research methods. The dissertation uses research methods such as integrated approach, system-functional and historical analysis, comparison and content analysis.

The scientific novelty of the research, is as follows:

The subject of waqf, briefly described in the first jurisprudential sources, has become a separate branch of Islamic law as a result of the passage of time and its type and weight, and the need to develop new fatwas and legal bases for waqf property, system and protection;

the waqf lease differs from terms of the traditional lease in that lease may not exceed three years, and in the event that the lease is not terminated even with the death of one of the parties and the similarity has been proven in that the term of the lease can be set in advance;

It has been proved that new fatwas on the rights of the heirs over the property of the waqf have been adopted as a result of the cooperation of the waqf offices with the treasury in civil cases related to the management of the waqf property;

It is scientifically based that the institute of the foundation was introduced in response to various socio-economic conditions and development requirements, is in fact a socio-historical and economic fact, an objective necessity.

The practical results of the research are as follows:

the study included Mawarannahr jurisprudential sources of the X–XIII centuries in scientific use, including a comparative analysis of 3 jurisprudential sources, which revealed the evidence used in different fatwas on the foundation and the methods of their use;

it is stated that in the process of waqfing the property, a waqf document (waqfiya) was formed with the participation of the waqiff, the recipient of the property and witnesses, this document served to ensure the continuity of the waqf and to prevent future disputes over the amount and boundaries of the property;

the laws of waqfs in force in the world today have been put into scientific use, including the laws of waqfs in 6 countries, in which the issues of separation of waqf property relations from state control and compliance with Sharia law have been revealed on the basis of scientific research;

the results obtained on the basis of the scientific study of the stages of development of the subject of waqf in the sources of Islamic law were used in the formation of a chronological database on this topic.

Reliability of the research results is based on the creation of a methodological framework, the use of a number of scientific research methods developed in Eastern and Western schools of Islamic studies, such the works of Shamsuddin Sarakhsi's "Mabsut", Alouddin Samarkandi's "Badoi as-sanoi fi tartib ash-shara'i", Burkhaniddin Marginani's "Hidaya", Muhammad Shaybani's "Kitab ahkam al-waqf".

Scientific and practical significance of research results of the dissertation.

The analytical considerations, theoretical conclusions and suggestions expressed in the scientific significance of the research findings serve to improve

the study of the theoretical and legal basis of the waqf institute, waqf property relations and the legal regulation of the waqf institute in Uzbekistan.

The practical significance of the results of the dissertation is determined by the fact that it can serve as a practical guide for Islamic scholars, historians and lawyers. In addition, it is noteworthy that it can be used in teaching of “Islamic law”, “Islamic studies”, “Islamic history and source studies”, “Fundamentals and spirituality of Islam”, “Juridical system of foreign countries” and in the development of new textbooks, manuals and programs for special courses.

Implementation of research results. On the basis of scientific conclusions and recommendations developed as a result of research on the subject of waqf in the Hanafi sources of the X–XIII centuries Hanafi Mawaraanahr:

The subject of waqf was first briefly described in fiqh sources, over time, as their type, number and volume have increased, new fatwas and legal bases became necessary, in consequence, waqf became a separate branch of Islamic law and its results are absorbed in the content of the book “Coverage of the waqf theme in the classical fiqh (jurisprudential) sources of Mawarannahr X–XIII centuries” (Conclusion of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated 03.07/1135 dated 20.02.2021). As a result, it contributed to the further development of the general public’s knowledge of the coverage of the subject of the waqf in historical and fiqh (jurisprudential) sources;

In comparison with the lease of the waqf, the existence of special conditions for the protection of the leased property of the waqf, the fact that the lease rights and obligations of the waqf can be passed from generation to generation, only for which the contract must be renewed and its time must be determined, and conclusions about the features of the lease of the waqf property, which must be reflected in the new lease agreement in the event of changes in the property of the waqf (such as repairs, landscaping), were used in the section on Islamic law at the center for Islamic civilization of Uzbekistan, as well as the conclusions that waqfs cover all spheres of life, such as education, health care, social assistance, and especially that science has developed through waqfs are absorbed into the book “History of Bukhara education system”. (handbook of the Center for Islamic Civilization of Uzbekistan № 50/21). As a result, it served to broaden readers’ understanding of the subject of waqf in these works;

The results of the adoption of new fatwas on the rights of heirs to the property of the foundation as a result of cooperation of the foundation offices with the treasury in civil cases related to the management of foundation property are included in the book "Law and practice of foundations in the world" (Conclusion of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 03-07 / 1135 dated 20.02.2021). As a result, it has contributed to the further development of the knowledge of the general public about the foundation;

The results of the introduction of the waqf in response to various socio-economic conditions and development requirements, the essence of socio-historical and economic significance, the objective necessity are included in

the book "Dear Tashkent figures" (ISBN: 978-9943-381-98-8). These conclusions were also used in the program "Odob Durdonalari" aired by the National Television and Radio Company of Uzbekistan "Mahalla" (National Directory of Uzbekistan No. 01-18-411 dated 10.11.2020) and an interview with the National Television and Radio Company of Uzbekistan "Mahalla". There was a discussion about the practical significance of the research topic, the fact that if the property is bequeathed as a waqf, its amount should not exceed 1/3 of the total property, zakat is obligatory in Islam, and the waqf is voluntary (National Television and Radio Company of Uzbekistan dated 02.12.2020 No 04-111 reference). As a result, it served to further the knowledge and understanding of the shar'i foundations of the waqf in the general public, its differences from other relations such as inheritance, zakat.

The approbation of the research results. The results of this research have been presented at 6 international and 1 national scientific-practical conference as well as tested.

Publication of the research results: On the theme of the dissertation a total of 19 articles on the research topic, including 13 articles (7 national) were published in scientific journals recommended by the Supreme Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publishing the main scientific results of doctoral dissertations, including 6 articles in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion, bibliography and applications. The dissertation consists of 120 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introduction part substantiates the actuality and necessity of the dissertation, the objective of the research and its tasks, as well as the object and subject of the work, the relevance of the research to the priorities of the development of science and technology as well as information on the scientific novelty of the research, practical results, reliability of results, scientific and practical significance, implementation of the results in practice, publication, structure and scope of the work were identified.

The first chapter of the dissertation, entitled "**Theoretical issues of the study of Hanafi sources of Mawarannahr in the X–XIII centuries**" reveals the features of the theoretical study of the emergence and development of waqfs in Islamic law, the classification of waqf property, conceptual issues of the waqf. In the first section, entitled "Peculiarities of the theoretical study of the origin and development of waqf in Islamic law" from the earliest times of Islamic history to the present day, the institution of waqf has played an important role in the socio-economic life of society and reliance on credible historical sources that it is a manifestation of a non-profit organization specializing in social protection and mutual assistance that has continued throughout history, and that waqfs can be defined as a combination of systems that aim for the prosperity of all mankind.

In this regard, the author expressed his views in the form of a scientific conclusion. At the same time, the dissertation provides an in-depth scientific analysis of the sources on the basis of the sources and draws appropriate scientific conclusions from the fact that the waqf have served for the welfare of the people in the framework of social services, for example Abu Kosim Garnotiy's "Qovaninu-l-ahkomi-sh-shar'iyya va masoilul-furu'il-fiqhiyya" work, Vahba Zuhayliy's "Al-wasaya wa-l-waqf fi-l-fiqhi-l-islamiy" work, Ziya Kaziji's "İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar" work and KH.Katan's "The Law of Wakf", Law in The Middle East: Origin and Development of Islamic Law" work were demonstrated. According to the study, mosques, hospitals, schools, houses built for the poor and homeless, dormitories for students have increased the flow of wealth from the rich to the needy. As a result, waqfs have given great support to the state in strengthening social justice, political and economic stability. According to the dissertation, language, religion, race and gender segregation are not allowed in the provision of social assistance such as hospital, providing shelter for the needy. Social facilities such as mosques, madrassas, hospitals, bridges, and wells, which are necessary in daily life, were built as charities by kings, their relatives, and the people. In order to ensure continuous service to the needy people, properties such as caravanserais, shops, gardens were donated as a source of income. That is why waqfs and the services they provide have continued for centuries.

Waqfs on the one hand were of importance in the process of social relations in terms of friendship, togetherness, mutual assistance, on the other hand, as an authoritative and influential force that supports the state as the most organized tool in the formation of society according to certain social criteria. The dissertation is scientifically based on the importance of studying the historical, economic and social aspects of waqf property relations. According to the researcher, the historical and legal study of this topic is extremely crucial in terms of the fact that the waqfs are an integral part of Mawaraanahr and Islamic law, history and culture in general.

By studying the property relations of the waqf from the historical-law point of view, it will be possible to have formation and development of the waqf culture in our country and in the world, historical wealth, cultural riches and other important historical information, the scholars' scientific and theoretical works, which have left an indelible and bright mark in the history of our statehood, written by them, are still of great importance today, along with scientific and theoretical sources, cultural riches and other important historical information and aslo we will be able to determine the pure historical truth. Through the economic study of waqf ownership, it will be possible to gain an insight into the positive impact of the voluntary sector on the economy, which is the third most important pillar of the economy today after the public sector and the private sector. The study of the institution of the waqf as an important form of social protection is important in comparing, analyzing, and, if necessary, applying important points with the current system of social relations. In this regard, the sources have been thoroughly analyzed and appropriate scientific conclusions have been drawn from them.

The second section of this chapter, entitled “*Classification of Waqf Properties*”, analyzes the important role of waqf property classification in the study of waqf institutions in Islamic law. According to the dissertation, it is vital to understand the essence of the waqf by the fact that the experts of the field divide the waqf into several types according to the founder, the user of the waqf and the property of the waqf. It is also worth noting that the researcher gave detailed information about this in the book “*History of Islamic Institutions*”⁴.

In the third section of this chapter titled “*Analysis of the sources of the waqf*”, the system of views on the formation of the theoretical and legal framework of the Waqf institution was scientifically and methodologically analyzed by the researcher. In science, any issue has a certain methodological basis, the waqf is no exception. The researcher noted that in Islamic law, the waqf relies on such waqfs as the Qur’an, Sunnah and Ijmo. And when a certain situation dictates, a comparison is also used. Moreover, researcher said that the virtue of charity in many verses of the Qur’an Karim is directly related to the waqf in the Qur’an: “You will never be able to achieve good until you spend out of what you have loved. Noting that Allah is the knower of what you spend”⁵, most commentators point out that this is verse which is related to the waqf and Qurtubi’s “Set of Qur’anic rulings” interpretation and Jassos’ “Qur’anic rulings” interpretation are also included in that.

It was noted in the dissertation that the hadiths, which are the second source of Islam, were also promoted to charity, and the hadiths mentioned on the subject of waqf and charity were studied as an object of research. The fact that the waqf can be included in “sadaqai joriya”, which is mentioned in the hadiths, that is, the “continual charity”, has been analyzed on the basis of fiqh sources. Also, the researcher’s notes in his research that the writing of the waqf properties in the sources was first carried out companion Umar. It states that when carrying out the waqf relations, the rules for documenting it in writing are cited. It is clear from that when property was waqf behind witnesses, the place of waqf, the name of the person and witnesses assigned to the management of the waqf must be recorded in the waqf document. The issue of the appointment of a salary to the head of the waqf should also take place from this document. In the relations of the waqf, this rule was observed in most cases. However, the analysis of historical sources also contains some information that in the past there have been cases of oral waqf making, which sometimes led to misunderstandings between the heirs of the waqf and the waqf founder (giver). According to the researcher, the study of the theoretical-legal waqfs plays an important role in the development of the rules for the harmonization of Sharia laws with the legal laws in today’s modern world and on this basis the introduction of the waqf institution into our socio-economic life. An in-depth study of the theoretical framework of the waqf institution will enable us to further improve the norms of social protection in our national legislation.

⁴ Mustafa Zeki Terzi ve bş. İslam kurumları tarihi. – Ankara: Grafiker yayınları, 2017. – P. 390-393.

⁵ Translation of the meanings of the Quran in Karim and Uzbek / translation and interpretation author: Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. – Tashkent: Publishing and Printing House “Hilol”, 2020.

The second chapter of the dissertation entitled **“Issues related to the waqf in the sources of Mawaranahr jurisprudence of the X–XIII centuries”** is devoted to the analysis of legal processes related to the conclusion and termination of the waqf contract. According to the results of scientific research, we are convinced that the essence of the existing procedures in Islamic law is the integration of the principle of the rule of law. The first section of this chapter titled *“Legal description of the processes related to the signing and termination of the waqf contract”* describes the scientific research and conclusions related to the legal status of the owner in the endowment of equity. According to the researcher’s opinion, this part of the study focuses on an in-depth study of the problematic issues specific to that period related to the management of the property of a mosque or cemetery waqf from Hanafi sources. As in modern legal systems, the regulation of property relations of the waqf involves subjects and objects with legal status, clearly the waqf founder, the person or people using the waqf, the person who manages the waqf and the donated property. When the waqf document is signed up, the above-named subjects are present and the object or objects are registered in the presence of witnesses. The waqf document was to contain clear and complete information on the subjects and objects of the waqf to the extent that it does not cause any errors or misunderstandings. We also witness that the waqf document reflects the prayers that the waqf was made for the sake of Allah and that Allah was asked to protect the waqf.

The issue of setting requires for the signing up a waqf agreement is important in the regulation of waqf relations in Islamic law. The researcher notes that in any legal relationship related to Islamic law, the intended legal result is achieved only through the implementation of the necessary conditions set out in the contract. For example, the legal result of a contract of sale is the exchange of goods / property and fees. In order for two or more parties and contracts to have a legal effect corresponding to their essence, the parties should not impose conditions that make its implementation difficult or impossible. It will also be necessary to pay attention to the above aspects when making a condition in the waqf agreement, which will be carried out as a legal treatment. In the presence of such conditions, the waqf is considered unfulfilled. These are conditions that contradict Sharia norms. In the relations of the waqfs, the terms of the waqf and the issue of its observance are one of the most crucial topics. The waqf founder (giver) wants the conditions set by him in practice in the property of which he put waqf. Otherwise, the desire to establish a waqf among the people will disappear by itself. So the main rule in this regard is to comply with the right and the advice of the waqf.

In the second section of the chapter entitled *“The legal status of the proprietor in the waqf of a share property”*, the concept of a share property, which is referred to as a shareholder in modern legal norms, in the sources pertaining to Islamic law, the Arabic expression of “shoi”, “musho”, the scientific and conceptual basis of the legal rationale and irrational aspects are analyzed. In this section, the issues of legal regulation of the waqf of share property were investigated, in which legal approaches and fatwas in this regard were classified. In

Islamic law, the terms “shuyu” and “musho”, as well as the term “shirkat (company)”, mean different meanings. In the work of Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf’s “Kifoya”, the question of the “shirkat (company)” was described as follows: “*“Sharikat” or “shirkat (company)” means “interference” in the dictionary. In the Sharia, the “shirkat (company)” is a phrase from the covenant (agreement) between those who share capital (fixed capital) and those who share in profit. The company will be of two types: a property company and a contract company. In a property company, two or more people will have one thing. Each of them is considered alien to the property of his partner. In the contract company, a contract will be concluded on the part of the partnership*”⁶. The researcher states that the difference between musho “shirkat (company)” and property “shirkat (company)” is that in a proprietorship, it is impossible to divide the property into two, while in a proprietorship, the property of both (or more) parties will be separated. The researcher in this regard will come as the basis of many hadiths. In this chapter, the researcher notes that scholars of Islamic law have distinguished many features of property in their statement of their views on the share property and indicate them one by one. Also, the partnership was able to analyze the difference between property and equity on a scientific basis and reveal its essence.

The third section of the second chapter of the dissertation is called “*Specific features of the management of the property of a mosque or a cemetery waqf*” in which a separate chapter is devoted to the issue of the waqfs of a mosque or a cemetery in the section of the waqf of the sources of Islamic law. The waqf of such dwellings differs from other types of waqfs in that the property itself is endowed, not the income received from them. The fact that this type of waqf property management has its own distinctive features has not gone unnoticed by the researcher, as can be seen in the scientific analysis.

In the third section of the dissertation titled “**Modern problems of regulation of waqf relations (on the example of Turkey and Uzbekistan)**”, the interaction of waqf and non-profit organization was analyzed and the compatibility of waqf relations in Turkey legislation with Sharia was investigated comparatively. In addition, the legislation of the Republic of Uzbekistan reveals the formation of waqf relations as a non-governmental organization and its importance in today’s socio-economic life. Also, the socio-economic significance of the waqf institution is based on this section. In this regard, the possibilities of increasing the role of the Waqf Institution in the national economy have been scientifically analyzed. In addition, the need to scientifically analyze and research the system of different views on the study of the institution of waqf functions as a non-profit organization, and introduce it into practical life has been studied comparatively by the example of the legislation of the Republic of Turkey. In this section, an objective attitude was expressed to the role and role of the Waqf Institution in economic and spiritual processes.

⁶ Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. Kifoya. 3-volume. – Tashkent: “Sharq” Editor-In-Chief of publishing and printing stock company, 2008. – P. 257.

In the first section of the chapter titled “*The relationship between waqf and non-profit organization*”, it was analyzed on the basis of scientific sources that waqfs in Islamic law have a significant role in the economic social life of the society. Moreover, in the study, numerous evidence comes from the fact that the waqfs throughout history by the researcher performed the function of “voluntary sector” in the Islamic world, which today has the name “third sector” in the economy of the states and is recognized as one of the most important factors that keep the economy afloat. While the study reveals that the role and importance of waqfs in social and economic, educational and spiritual life cannot be overemphasized, it is scientifically justified that the waqfs initially allocated only to the poor and needy people then covered the entire sphere of social life. It is noted that the researcher paid great attention to the waqf of mosques in the first periods of Islamic history, and then the waqf institution also covered the construction of educational institutions, provision of the needs of scholars, the construction of charitable houses, libraries and providing them with funds, the construction of hospitals providing free services to patients, the construction of houses. In this regard, over time, the activities of the waqfs have been improved and delegations have been established for the control and improvement and development of the waqfs have been revealed through sources.

The dissertation emphasizes that waqfs played an essential role in the sustainable continuation of economic life. The construction of bridges, caravanserais, as well as activities aimed at ensuring the delivery of commercial products to consumers - the construction of shops, markets - were carried out by waqfs.⁷Waqfs such as social service institutions and hospitals have also regularly provided the services needed for the needs of the population. Such waqfs have served everyone equally with tolerance, regardless of religion, ethnicity or social background. When the waqfs reached the highest level in history, they established many schools, madrasas and libraries. Special addresses have been built for students to live. Funds have been allocated by people who have the means to support them. As a result of this work, countries have developed, the level of education of the people has increased. It should be noted that the waqfs cover all secular and religious spheres, as well as the religious nature. Aiming for the approval of Allah in establishing a waqf is a unique feature of this institution. This, in turn, ensures impartiality in the work of the waqf, the diligence of its work. These aspects are of great importance in the study as they are seriously researched.

The second section of the chapter, entitled “*The compatibility of waqf relations in Turkish law with Sharia law*”, analyzes The Turkey “Law on Waqf”, in addition to the waqfs established under Islamic law, as well as their Islamic and Western features. According to the researcher, The Turkey “Law on Waqf” regulates organizational and legal issues related to waqfs / non-governmental non-profit organizations. Shari’a norms are not only specific to organizational issues, but also to legal issues. This section is also marked by a comparative study

⁷ Mehmet H. Soysaldı. Vakıfların günümüzdeki yeri ve önemi. – İstanbul: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – P. 396-397.

of the legal provisions of The Turkey “Law on Waqf”, which include Shari’a norms, mainly on waqfs that have existed since the Ottoman period and, in part, on newly established waqfs. In addition, the dissertation believes that the provisions of the Law related to charity are fully embodied in the norms of Sharia and are intended for waqfs specific to the principles of Islamic law. It is crucial to note in the dissertation that the researcher proved on the basis of examples that in the history of Islamic law, the protection of waqf property was extremely important for every state and that waqfs made during the time of the Prophet (saas) still exist which is increased research importance.

The third section of this chapter, entitled *“Formation of waqf relations as a non-governmental non-profit organization in the legislation of the Republic of Uzbekistan”* examines the first step in 2018 to restore the waqf culture in our country, which embodies our millennial history and values. In addition, in accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018 № 5416 “On measures to radically improve the activities of the religious and enlightenment sphere”, a public charity fund “Waqf” was established under the Office of Muslims of Uzbekistan. The main tasks of the Public Charitable Foundation “Waqf” have been extensively analyzed.

In this section, the dissertation has developed many proposals and recommendations, one of which is the Law of the Republic of Uzbekistan “On freedom of conscience and religious organizations” and “On non-governmental Organizations.” However, one of the measures “Improvement of the regulatory framework in the field of religion and enlightenment” set out in paragraph I of Annex 1 to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018 “On measures to radically improve the activities of religion and enlightenment” based on the task of “Registration, analysis of legislation, preparation of proposals for their improvement” it would be expedient to develop a separate law for waqfs based on the item “Census and analysis, based on its results to create an interagency working group to prepare proposals for improving legislation”. The research also reveals that Presidential decrees, resolutions and government decrees are being issued in this regard, and that this issue is in the constant focus of the government, and that the ultimate goal of these reforms is based on high humanitarian principles. Another advantage of such reforms is that it will be possible to develop the dynamics of the effectiveness of public policy on the full introduction of the institution of waqfs in our socio-economic life over the years and, accordingly, to clearly define the future strategy for the coming years.

CONCLUSIONS

The following conclusions were drawn from the research and analysis carried out within the framework of the goals and objectives set out in the dissertation:

1. The Waqf Institute has a lot in common with the foundations and other similar organizations that operate today. At the same time, it should be noted that given the centralized nature of the foundation, it is possible to create a centralized

foundation committee, given that throughout history all foundations in a particular area have operated under the supervision of a common foundation.

2. In the jurisprudential sources of Mawarannahr of the X–XIII centuries, the subject of waqf was first briefly described. In particular, issues related to the waqf's heirs demanding the abolition of the waqf were not encountered in the early works of fiqh. As the number of foundations increased and the number of questions related to it increased, the weight of jurisprudential sources written later increased. In the early days, when a mosque was founded, her husband was required to be separated, but with the spread of Islam in densely populated areas, fatwas began to be issued to convert one floor of a building into a mosque under certain conditions. As the controversy over the waqf escalated, scholars of Islamic jurisprudence began to explain in their works on the basis of which rule of jurisprudence fatwas were issued. For this reason, later separate books on foundation issues were written.

3. The foundation institute was introduced in response to various socio-economic conditions and development requirements. The development of the foundation was, in essence, a socio-historical and economic event, an objective necessity.

4. There are different and mutually compatible aspects of waqf property relations in society, such as modern non-profit organizations. The role of waqfs and foundations in providing social protection is similar and differs in terms of the areas they cover and the characteristics of management.

5. The peculiarities of foundation property relations are manifested in the presence of strict requirements for each object and subject. Depending on the circumstances of the situation, fatwas can sometimes be decided in favor of the waqf, sometimes the property of the waqf, or the heirs of the recipient. In this case, issues such as the time and place of the foundation document, witnesses, and the identification of all debtors will be crucial.

6. Procedures for concluding and terminating a foundation agreement are also common in modern waqf organizations. These include registration of property, partnership in endowment property, application of administrative penalties for abuse of property.

7. The procedure for establishing and liquidating non-governmental non-profit organizations in Uzbekistan is in most cases consistent with the procedure for concluding and terminating a foundation agreement.

8. In modern Uzbek society, one of the most effective means is to involve not only state and public organizations, but also a wide segment of the Muslim population, including private entrepreneurs, in charitable activities such as social protection through the implementation of foundation practices.

9. Through the historical and legal study of the foundation allows to study and analyze the peculiarities of waqf ownership in our country and in the world, the formation and development of foundation culture, to implement them in a modern way on the basis of the results of analysis.

10. The fact that waqf relations are also present in modern secular states, in particular, the law of the Turkish state on waqfs is in line with the rules of Islamic law, and the procedure for establishing and dissolving NGOs in Uzbekistan is largely consistent with the procedure for concluding and terminating waqf agreements. This, in turn, allows the foundation to operate as a non-governmental non-profit institution.

11. The fact that today, even in countries with a secular legal basis, foundations are established in accordance with the principles of Islamic law, the charity clause and all the issues provided for in it are consistent with the issues of ownership of Islamic law foundations. Therefore, it can be said that the term charity was used in this law for the term waqf property. Parts of the law dealing with legal matters are often in line with Sharia law. Examples include the repair, rental, and tax exemption of foundation property.

12. Even today, the institution of waqf exists in a modern form in countries formed on the basis of Islamic culture. In regulating these institutional foundations, countries have enacted laws based in whole or in part on Sharia law. Since the foundation relations have historically been regulated by a single legal basis - Sharia law, in all countries with waqf legislation today, these laws are theoretically very close to each other and have only an organizational individual appearance.

Based on the results of the study, the following suggestions and recommendations were developed on this topic:

1. Due to the fact that Burhaniddin Marghinani's *Hidoya*, Alouddin Kasani's *Badoi'u-s-sanoi' fi-t-tarti-sh-sharo'i*, and Shamsuddin Sarakhsi's *Mabsut* are important works in the analysis of the subject of waqf in Islamic law, preparation of the monograph "Methods of use from fiqh principles in fatwas of waqf" by the researcher.

2. Considering that the work of Abu Bakr Ahmad ibn Amr Shaybani (Hassaf Hanafi) "*Ahkomu-l-waqf*" is an important source of views on the subject of waqf, to carry out its scientific-explanatory translation into Uzbek.

3. Including the theme "Law of the Foundation" into the subjects "Fiqh" taught in the field of Islamic studies and the theme "Economics of the Waqf" into the subject "Islamic Economics" taught in the field of Islamic economics at International Islamic Academy of Uzbekistan, Tasgkent Islamic Institute named after Imam Bukhari and madrassas.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

КЕНЖАБОЕВА РАХШОНА МИРЗАЕВНА

**ВОПРОСЫ ВАКФОВ В ХАНАФИТСКИХ ИСТОЧНИКАХ
МАВЕРАННАХРА X–XIII ВЕКОВ**

24.00.03 – Учение фикха и калама. Теология

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСЛАМОВЕДЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по исламоведческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2018.4.PhD/Isl10

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистан.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.ii.au.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научные руководитель

Ражабова Мавжуда Абдуллаевна
доктор юридических наук, профессор

Официальные аппоненты

Ташкулов Журабой Уринбаевич
доктор юридических наук, профессор

Насриев Илхом Исмоилович
доктор юридических наук

Ведущая организация

Институт востоковедения имени Абу Райхана Бируни

Защита диссертации состоится «__» _____ 2021 года в ____ часов на платформе Головного научно-методического центра заседаний Научного совета DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@ii.au.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 62). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@ii.au.uz).

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2021 года.
(реестр протокола рассылки № ____ от «__» _____ 2021 года)

Ш.А.Ёвкачев

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор политических наук, профессор

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, доцент

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация докторской диссертации)

Целью исследования является изучение вопроса о вакфах в ханафитских источниках Мавераннахра X–XIII вв.

Объектом исследования являются вопросы вакфа в ханафитских источниках Мавераннахра X–XIII вв.

Предметом исследования являются фетвы, постановления о вакфах в ханафитских источниках X–XIII вв. и общественные отношения, рассматриваемые в правовом регулировании их нынешних отношений собственности.

Методы исследования. В диссертации использованы такие методы исследования, как комплексный подход, системно-функциональный и исторический анализ, сравнение и контент-анализ.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

раскрыт предмет вакфа, изначально кратко описанный в юридических источниках, который стал отдельной отраслью исламского права с течением времени. В результате увеличения его форм и долей возникла необходимость разработки новых фетв и правовых основ для собственности, системы и защиты вакфов;

доказано, что аренда вакфа отличается от традиционной аренды тем, что срок аренды имущества не может превышать трех лет, договор аренды не может быть расторгнут в связи со смертью одной из сторон договора аренды, а срок прекращения может быть определен заранее;

доказано, что новые фетвы о правах наследников на вакфы были приняты в результате сотрудничества вакфных офисов с казначейством в гражданских делах, связанных с управлением вакфами;

научно обосновано, что институт вакфа был введен в ответ на требования различных социально-экономических ситуаций и развития, по сути, исходя из научно значимых социально-исторических и экономических реалий, объектом которых является.

Внедрение результатов исследования. На основании научных выводов и рекомендаций, разработанных в результате исследования темы вакфа в ханафитских источниках X–XIII вв. Мавераннахра:

выводы о предмете вакфа, изначально кратко описанный в юридических источниках, который стал отдельной отраслью исламского права в связи с течением времени и в результате увеличения его типов и веса возникла необходимость разработки новых фетв и правовых основ для собственности, системы и защиты вакфов, были включены в содержание книги “Освещение темы вакфа в классических источниках фикха Мавераннахра X–XIII вв.” (Акт №03-07/1135 от 20.02.2021 г. Комитета по делам религии при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате это способствовало дальнейшему развитию знаний широкой общественности по теме освещения вакфа в исторических источниках и источниках фикха;

выводы об отличии аренды вакфа от традиционной аренды тем, что срок аренды имущества не может превышать трех лет, договор аренды не может

быть расторгнут в связи со смертью одной из сторон договора аренды, а срок прекращения может быть определен заранее были использованы в отделе источников исламского права центра исламской цивилизации Узбекистана, и, что вакфное образование охватывает все сферы жизни, такие как здравоохранение и социальная помощь, а также развитие науки посредством вакфов, включены в книгу *“История системы образования Бухоры”* (Акт № 50/21 Центра исламской цивилизации Узбекистана при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате расширен круг знаний о вакфе у читателей;

результаты принятия новых фетв о правах наследников на права наследников в результате сотрудничества отделений вакфа с казначейством по гражданским делам, связанным с управлением вакфами, включены в книгу *«Право и практика вакфов в мире»* (Заключение Комитета по делам религий при Кабинете Министров от 03.07.1135 от 20.02.2021). В результате он способствовал дальнейшему развитию знаний широкой общественности о законодательстве о фондах;

результаты внедрения института вакфа с учетом различных социально-экономических условий и требований развития, сущность социально-исторического и экономического значения, объективная необходимость включены в книгу *«Уважаемые ташкентские деятели»* (ISBN: 978-9943-381-98-8). Эти данные также были использованы в передаче *“Одоб дурдоналари”* в эфире телеканала *“Махалла”* в Национальной Телерадиокомпании Узбекистана (Акт № 01-18-411 от 10.11.2020 г. Национальной Телерадиокомпании Узбекистана) и интервью было подготовлено в передаче *“Марифат чироклари”*, транслируемой радиоканалом *“Махалла”* Национальной Телерадиокомпании Узбекистана. В передаче состоялась дискуссия о практической значимости темы исследования. Если имущество завещается как вакф, его размер не должен превышать 1/3 от общей стоимости, закят является обязательным в исламе, а вакф - добровольным. (Акт № 04-111 от 02.12.2020 г. Национальной Телерадиокомпании Узбекистана). В результате это послужило дальнейшему расширению знаний и понимания шариатских основ вакфа среди широкой публики, его отличий от других отношений, таких как наследование, закят.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования были представлены и апробированы на 6 международных и 1 национальной научно-практических конференциях.

Опубликованность результатов исследования: Всего по теме исследования опубликовано 19 статей, в том числе 13 статей (7 национальных и 6 зарубежных журналов) в научных изданиях, рекомендованных к публикации основных научных результатов докторских диссертаций ВАК Республики Узбекистан.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка источников и использованной литературы, а также приложений. Объем диссертации 120 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Кенжабоева Р. Мулкни вақф қилиш шартлари // Ҳидоят. – Тошкент, 2019. – № 4. – Б. 18-19. (24.00.03; № 2).
2. Кенжабоева Р. Вақф ва вақт // Тафаккур. – Тошкент, 2019. – № 2. – Б. 89-90. (24.00.03; № 16).
3. Кенжабоева Р. Вақф мулкни таъмирлаш кимнинг зиммасида? // Ҳидоят. – Тошкент, 2020. – № 1. – Б. 18. (24.00.03; № 2).
4. Кенжабоева Р. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида вақф муносабатларнинг мажбурийлиги масаласи // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2020. – №1. – Б. 30-32. (24.00.03; № 13).
5. Kenjaboeva R.M. Coverage of the theme of the waqf (foundation) in the novel “al-Hidoyah” by Burhoniddin Marghinani // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal // 2020 / Vol. 10, Issue 5, May, 2020. India. (Impact Factor: SJIF = 7.13).
7. Kenjaboeva R.M. Coverage of the topic of waqf in the “al-Mabsut” by Shamsul-Aimma Sarahsi // Asian Journal of Multidimensional Research // 2020 / Vol. 9, Issue 5, May, 2020. India. (Impact Factor: SJIF = 6.882).
8. Кенжабоева Р. Тарихдан бугунги кунга қадар юртимиз ҳаётида вақфларнинг тутган ўрни // Вақф ва барқарор тараққиёт мавзусидаги Туркия Республикасида ўтказилган I Халқаро вақф симпозиуми. Истанбул. 2018.
9. Kenjaboeva Rakhshona Mirzayevna. Rights of the Waqf Holder over the Property of the Waqf // XXVI Scientific Conference “Modern Scientific Challenges and Trends” 30th April, 2020. Warsaw. Poland.
10. Кенжабоева Р. Дунёвий давлатларда вақф муассасалари фаолиятини қонунлар асосида тартибга солиш тажрибаси // Навоий Давлат педагогика институтида 27-28 май кунлари ўтказилган Жаҳон маданий цивилизацияси контекстида Хожагон, Нақшбандия тасаввуфий таълимотлари илмий маънавий меросининг умумбашарий аҳамияти мавзусидаги халқаро илмий конференция. Навоий. 2019.
11. Кенжабоева Р. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида масжид ва қабристон вақфига оид масалалар // “Марказий Осиё мамлакатларида маданий ҳаёт ва ижтимоий-гуманитар фанлар ривожининг долзарб муаммолари” мавзусидаги халқаро-илмий амалий анжуман. Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университети. 17-апрел 2020 йил. Тошкент.

II бўлим (II часть, II part)

1. Рахшона Кенжабоева. Жаҳон мамлакатларида вақф қонуни ва амалиёти. – Тошкент: Сайдана-принт, 2021. – 98 б.

2. Рахшона Кенжабоева. X–XIII аср Мовароуннаҳр классик фикҳий манбаларида вақф мавзусининг ёритилиши – Тошкент: Сайдана-принт, 2021. – 96 б.

3. Рахшона Мирзо. Тошкентлик азиз сиймолар – Тошкент: Сайдана-принт, 2017. – 112 б.

4. Кенжабоева Р. Мулкни вақф қилиш шартлари // Ҳидоят. – Тошкент, 2019. – № 4. – Б. 18-19. (24.00.03; № 2).

5. Кенжабоева Р. Вақф ва вақт // Тафаккур. – Тошкент, 2019. – № 2. – Б. 89-90. (24.00.03; № 16).

6. Кенжабоева Р. Вақф мулкни таъмирлаш кимнинг зиммасида? // Ҳидоят. – Тошкент, 2020. – № 1. – Б. 18. (24.00.03; № 2).

7. Кенжабоева Р. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида вақф муносабатларнинг мажбурийлиги масаласи // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2020. – №1. – Б. 30-32. (24.00.03; № 13).

8. Kenjaboeva R. Definitions given to the Waqf in the Work “Hidaya” by Burhaniddin Marginoni // The light of Islam. – Tashkent, 2018. – Special issue. – S. 8-15. (24.00.03; № 17).

9. Rakhshona Kenjaboeva. Legal Basis of the Institution of Waqf // Journal of Legal Studies and Research // 2020 / Vol. 6, Issue 3. India. 2020. (Google scholar i10-Index; Impact Factor: RB = 6.1)

10. Kenjaboeva Rakhshana Mirzaevna. The Legal Basis for the Ownership of the Waqf Property in the Book “Hidayah” by Marghinani // International Journal of Psychosocial Rehabilitation // 2020 / Vol.24, Issue№ 04. United Kingdom. 2020. (Impact Factor: SJR = 0.111)

11. Kenjaboyeva Raxshona Mirzayevna. The concept of Waqf. The role and importance of Waqf Institution in society // “Мировая наука” международное научное издание // 2020 / №5 (38) 2020. Россия. 2020. (DOI №DOI-18581/2020)

12. Kenjaboyeva Raxshona Mirzayevna. The emergence and development of waqf foundation in the history of Islamic law// Теория и практика современной науки // 2020 / № 5 (59), май, 2020. Россия.

13. Rakhshana Kenjaboeva Mirzaevna. Guarantees of Inviolability of Waqf Properties in Turkey's “Law on the Waqf/Nonprofit Organizations properties”// Международная научно-практическая конференция «Инновационные подходы в современной науке». 08.05.2020. Москва.

14. Кенжабоева Рахшона Мирзаевна. Ислом ҳуқуқи тарихида вақф институтининг пайдо бўлиши ва ривожланиши // “Бухоронинг ислом цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман (видеоконференция) – Бухоро 2020 йил, 28 май. 1089-1093 б.

15. Кенжабоева Рахшона Мирзаевна. Вақф институти ва нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг қиёсий таҳлили // Ёш олимлар илмий мақолалар тўплами. Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент: 2020.

16. Кенжабоева Р. Жаҳон мамлакатларида вақфлар қандай қонунлар асосида тартибга солинади? // “Дарё.уз” нашри.<https://daryo.uz/k/2019/04/10/jahon-mamlakatlarida-vaqflar-qanday-qonunlar-asosida-tartibga-solinadi/>

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, инглиз ва рус тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3. Адади 100. Буюртма № 41/21.

Гувоҳнома № 10-3719
«Тошкент кимё технология институти» босмаҳонасида чоп этилган.
Босмаҳона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.